

# Van'daki Ermeni İsyanı Özelinde Osmanlı Arşivleri ve Ermeniler

Justin McCarthy\*

“Osmanlı Arşivleri ve Ermeniler”, ciltler dolusu araştırmaya değer bir konu. Aslında bilim adamları arşivlerde Osmanlı Ermenilerinin tarihini didik ediyor ve ciltler dolusu kitaplar yazıyor. 1890'lardaki Ermeni isyanları, I. Dünya Savaşı sırasındaki Ermeni isyanları, bu savaşın bitiminde Ermenilerin Müslümanlara yönelik eylemleri, Osmanlı yönetim sisteminde Ermenilerin yeri, imparatorlukta Ermeni iş ortamı, Osmanlıların hakimiyetinde Ermenilerin dini - bunlar ve başka hususlar, yeni araştırmamızın konuları. Bu yazıda söz konusu araştırmanın küçük bir bölümünü bile değerlendirmek imkansız. Bunun yerine yazımızda I. Dünya Savaşı'nın birinci yılına ve bilhassa 1914-15'te Van bölgesi'ndeki Ermeni isyanına yoğunlaşıyoruz.

I. Dünya Savaşı'nın Osmanlı'nın doğusundaki yansımalarının tarihini araştırmak için geçmişte birçok kaynaktan yararlanıldı. En sık başvurulan kaynaklar; gazete haberleri, misyoner raporları, İngiliz ve Amerikan arşiv kayıtları ve son zamanlarda Osmanlı arşiv kayıtları idi. Bu kaynaklar analiz edildiğinde doğru tarih yazmak için gereken niteliğe

sahip bilgilerin sadece Osmanlı kayıtlarında olduğu görülür.

## İngiliz Arşivleri

Ermeni isyanının detaylarının araştırılmasında İngiliz arşiv belgelerinin ne gibi faydalar sunduğuna gelince kısaca belirtelim: Bu belgelerin hiçbir faydası yok. Ortada belge falan olmadığını söylesek daha doğru olur. Van'daki ve başka yerlerdeki isyanlara dair İngiliz belgeleri, Ermeni örgütlerden ve nadiren de olsa misyonerlerden gelen bilgi notlarıdır. Buna şaşırılmamak lazım. Savaşın başlangıcında İngilizlerin Osmanlı'nın doğusunda ajanları yoktu. Daha önceleri konsolosluk/ajanlık yapmış askerlerin tamamı kendi alaylarına katılmıştı. Bunların savaş sırasında İngiliz hükümetine (nadiren talep geldiği zaman) verdiği bilgiler geçerliliğini yitirmiş bilgilerdi.

İngiliz arşivlerinde görülenler, başta Kilikya'daki isyan olmak üzere Ermeni ayaklanmasıyla ilgili ikinci dereceden delil niteliğindedir. İngilizler, Ermeni isyancılara mühimmat ve erzak desteği sağlanması gerektiği yönündeki tavsiyelerini dikkate alıyordu. Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa, ABD ve başka yerlerdeki Ermeni örgütleri, kendilerine silah ve ulaşım imkanı verildiği takdirde Müttefikler adına savaşmayı önerdiler. Taşnak ve Hıncak örgütlerinin liderleri, başlıca Ermeni isyancı grupları, destek teklifinde bulundular ve Ermenilerin Müttefiklere sağladığı katkılara dair sızdırılan bilgileri iletiler. Ermeniler sürekli para, silah ve destek istiyordu. İngilizler ise bütün bu talepleri reddediyordu.<sup>1</sup>

İngilizlerin kendilerinin de Doğu Anadolu'da neler olup bittiği konusunda bir fikirleri yoktu. Rusların verdiği çok sınırlı bilgiler dışında Ermeni isyanlarındaki asker hareketleri konusunda ellerinde hiçbir rapor yoktu. Bu yüzden yaptıkları analizler de genel olarak fanteziden ibaretti: Kürt isyanı başlamak

(\*) Prof. Dr.,

(\*\*) Çev.: Ömer Faruk Birtınar

(1) İngiliz Ulusal Arşivleri'ndeki kapsamlı yazışmalara bkz. FO 371/2484 ve FO 371/2485.

üzere, 6 bin silahlı Yezidi yaptıkları baskınlarla karışıklık çıkarıyor, Araplar hükümete karşı, Çanakkale geçilecek, bu da İstanbul'daki isyanı tetikleyecek vs.<sup>2</sup> İngilizler, üzerinde doğru analizler yapmasını sağlayacak olan detaylı bilgiden kesinlikle mahrumdu. Van isyanıyla ilgili İngilizlerin eline geçen tek gözlemci raporu, misyoner Grace Knapp'ın kısa bir mektubudur.<sup>3</sup> Bu rapor askeri bilgiden yoksun ve faydasız olduğu için İngiliz Dışişleri ve Savaş Bakanlığı bu raporu propaganda açısından değerli buldu ancak dikkate almadı.

“Ermeni katliamları” her gündeme geldiğinde İngilizler hemen misyonerlerden ve çoğu kez Ermeni devrimci partilerine mensup Ermenilerden gelen raporlara sarılıyordu. Bunlar İngilizlerin topladığı ve propaganda değerinden dolayı kullandığı raporlardı,<sup>4</sup> ancak savaşın başlangıcında İngilizlerin kendi kaynakları yoktu.

İngilizlerin I. Dünya Savaşı kayıtları, Osmanlı sınırları dışında meydana gelen olaylarla ilgili bilgilere dayanıyor. Mesela Osmanlılarla savaşacak Ermeni birimlerinin kurulmasına dair bilgiler faydasızdır.<sup>5</sup> Rus İmparatorluğu'nda da Osmanlı Ermeni mültecilerinin durumuyla ilgili çoğu kez çelişkili de olsa kapsamlı veriler mevcuttu.<sup>6</sup> Bunların hiçbiri tarih yazmak için yeterli bilgiler değildir.

## Amerikan Arşivleri

I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilere yönelik saldırılar hakkında yazanlar, uzun bir süre Amerikan arşivlerinden yararlanmıştır. Böylesine sık kullanılan bir kaynak olması hasebiyle ABD arşivleri, Doğu Anadolu'daki olaylarla ilgili, özellikle de Van İsyanı gibi savaşın başlarında meydana gelen hadiselerle dair güvenilir bilgiler vermek açısından kayda değer ölçüde yetersizdir.

ABD Dışişleri Bakanlığı, Osmanlı Ermenileriyle çok ilgiliydi. Ermenilerle ilgili 80 yıllık misyoner yazışmalarının etkisiyle

Amerikalılar kendilerini, Ermenilerin hamisi gibi görüyordu. Amerikalıların en çok ilgilendiği kesimlerden biri de Hıristiyanlardı. Amerikalılar, Hıristiyanlara karşı büyük sempati besliyordu. Bu ilgi göz önüne alındığında Dışişleri Bakanlığının, İstanbul'daki Amerikan büyükelçisi Henry Morgenthau'dan Ermenilere dair teferruatlı bilgi vermesini beklemesi gayet doğaldır. Morgenthau bu bilgiyi nadiren verebiliyordu. Toplayabildiği haberleri Washington'a gönderiyordu. Bunlar acınacak derecede değersiz bilgilerdi. Morgenthau, Van'da ne olup bittiğine dair çok az bilgi sahibiydi:

*[25 Mayıs 1915] İmparatorluğun doğu bölgelerinde haberler inanılmaz ölçüde eksik ve sağlıksız olduğu halde Ermenilerin Ruslara yardım etmek amacıyla çıkardıkları ayaklanma Van'da başlatılmış gibi görünüyordu. Birkaç yıl önce demiryolu konusunda bize bazı imtiyazların tanınmasına yardımcı olan Pastırmacıyan ailesinden eski bir mebus, Ermeni gönüllülerden oluşan bir lejyona üye olmuş, Türklere karşı savaşıyordu. Bu isyancıların, Van'ın büyük bir bölümünü ele geçirdiği ve düzenli askeri harekatin inanılmaz ölçüde zor olduğu bir ülkede gerilla savaşı yürüttükleri söyleniyordu. Ne kadar örgütlü olurlarsa olsunlar, ne kadar başarı elde ederlerse etsinler bunların sayısının on bin ile yirmi beş bini geçmediği söylenebilir.<sup>7</sup>*

Morgenthau hükümetteki bilgi kaynaklarına kesinlikle erişemiyordu. Verdiği bilgiler, İstanbul gazetelerinde yayınlanan haberlerin ötesine geçmiyordu. İsyancıların Van'ın büyük bir bölümünü ele geçirdiği ve kırsalda gerilla

(2) Mesela bkz. FO 371/2491, Sykes'tan Hindistan Naibi'ne (Londra'ya iletilen), Eranpour, 29 Ağustos 1915. Sykes, İngilizlere verilen bilginin tek gerçek kaynağı olan Osmanlı savaş esirleriyle görüşmek için Hindistan'daydı. Esirler, ona bazı ilginç hikâyeler anlattılar. Ne ilginçtir ki savaş esirlerinin çoğu Osmanlı Hıristiyanlarıydı.

(3) Yukarıdaki dipnota bkz.

(4) Bkz. Justin McCarthy, “Bryce Raporu: İngiliz Propagandası ve Türklere”, *The Great Ottoman Turkish Civilization (Büyük Osmanlı Türk Medeniyeti)*, İstanbul, 2000 ve “Wellington House ve Türklere”, *The Turks (Türklere)*, Ankara, 2002.

(5) Bkz. FO 371/2769'daki belgeler.

(6) Mesela bkz. FO 608/79 ve FO 371/2768.

(7) 867.4016/71, Morgenthau'dan Dışişleri Bakanına, İstanbul, 25 Mayıs 1915.

savaşı yürüttüğü doğrudu ama Pastırmacıyan, Van yakınlarında değildi. Amerikalı diplomatların verdiği bilgiye göre 16/17 Mayıs gecesi son Osmanlı askeri Van'ı terk etmişti. Morgenthau "bu isyancıların Van'ın büyük bir bölümünü ele geçirdiği söyleniyor" dediği 25 Mayıs tarihine kadar isyancılar zaten bütün şehri ele geçirmiş, Ruslar gelmiş ve Osmanlı ordusu tamamen geri çekilmişti.

Taşnak Partisi tarafından Amerikalılara (Doğu Anadolu'dan değil, Bulgaristan'dan) gönderilen<sup>8</sup> ve misyonerlerden gelen birkaç cümle, Amerikan arşivlerinde Van isyanıyla ilgili eşzamanlı bilgilerin doğruluk derecesini ortaya koyuyor. Morgenthau sonradan, Doğu Anadolu'da olan biteni çok iyi bildiğini ilan edecektir. Halbuki neredeyse hiçbir şey bilmiyordu.

Ermeni isyanının başlarında çekilen Amerikan telgraflarının büyük bir kısmı, Van'daki çok daha önemli olaylar üzerinde değil sadece Zeytun üzerinde yoğunlaşıyordu. Dışişleri Bakanlığı, Morgenthau'dan çok bir şey beklemiyordu. Bu telgraflar ekseriyetle Morgenthau'dan Washington'a değil Washington'dan Morgenthau'ya çekiliyordu. Bakanlıktan büyükelçiye çekilen telgraflarda Washington'a "Ermeni katliamları" olduğuna dair bilgiler geldiği bildiriliyordu. Morgenthau'ya gelen talimatlarda ise Osmanlı hükümetine katliamlara izin vermemesini söylemesi isteniyordu. Morgenthau'ya katliam söylentilerini araştırması talimatı verilmiyordu, Washington zaten söylentileri doğru kabul ediyordu. Morgenthau, Dışişleri Bakanlığına söylentileri araştırarak halde olmadığını zaten çok önceden söylemişti.

Peki Washington bu bilgileri nereden alıyordu? Washington'dan gönderilen telgrafların bazılarında bir bölgede katliam olduğu belirtiliyor, ancak bilginin kaynağı belirtilmiyordu. Morgenthau'ya gönderilen diğer mesajlar ise Echmiadzin'deki Ermeni patirği, Taşnak Partisi, İngiliz Ermeni Komitesi içindeki Milletvekili Aneurin Williams, İngiliz

hükümeti, Fransız hükümeti vb. bilgi kaynaklarından geliyordu. Bu kaynakların ortak yönü, hiçbirinin bahsettikleri olayların birebir şahidi olmamalarıydı. Hepsinin siyasi amacı, Osmanlıları kötülemektir. Asıl bilgi kaynaklarından bahsediyorsak bunlar "bir görgü şahidi", "İstanbul'dan gelen bir mektup" vs. gibi şeyler olmalıydı (tabii varsa).<sup>9</sup> Taşnaklar ayrıca doğrudan Morgenthau'ya ve konsoloslara, kaynak belirtmeksizin, Türkleri şikayet eden mektuplar gönderiyordu.<sup>10</sup>

Çıkan huzursuzluklara dair konsolos ve misyoner raporlarının sadece çok küçük bir kısmı - ki bunlar da olaylardan kısa bir süre sonra yazılmıştır - Morgenthau'ya ulaşıyordu.<sup>11</sup> Daha önce de ifade ettiğimiz üzere konsoloslar, hakkında bilgi verdikleri katliamlara bizzat şahit olmamıştı.<sup>12</sup> Kimi zaman sürgünleri, kimi zaman da tek tek Ermenilere yönelik şiddet eylemlerini görüyorlardı. Bu bilgileri dosdoğru ilettikleri söylenebilir, ancak varsayılan katliamlara dair bilgiler, Ermenilerden ve misyonerlerden geliyordu. Bunlar da olayları birinci elden görenlerin bilgileri değildi. Misyonerler ve konsoloslar, kendi gördüklerini değil kendilerine anlatılanları iletiyorlardı. Mesela Muhterem J.E. Merrill, Zeytun'daki huzursuzluklar hakkında yazarken kendisi 85 mil uzaklıktaki Antep'teydi

(8) Kaynağı ve Bulgaristan'a nasıl gönderildiği hiç bilinmeyen bu raporlar saçma sapandı ancak görünüşe bakılırsa Amerikalılar bunları ciddiye almıştı. Sofya Taşnakları, Erzurum Valisi Tahsin Bey'in, "Van'daki huzursuzluktan Osmanlılar sorumlu" dediğini ve Bitlis Valisi'nin de Muş'ta Ermenilerin katledilmesi emrini verdiğini yazıyorlardı. Kimse böyle bir emir görmüş değildi ve Tahsin'in, haber doğru olsa bile Taşnaklara böyle bir itirafta bulunması ihtimal dışıydı. Bazı mesajlarda Taşnaklar, Zeytun Ermenilerinin tamamının Zeytun'da öldürüldüğü belirtilirken bazı mesajlarda ise Zeytun Ermenilerinin sınır dışı edildiği, yani öldürülmediği söyleniyordu. Mesela bkz. 867.4016/95, Sofya'daki Taşnaklardan Morgenthau'ya, 15 Haziran 1915, Morgenthau'dan Dışişleri Bakanına gönderilen 20 Temmuz 1915 tarihli rapora ekli.

(9) Mesela bkz. 867.4016/119, Dışişleri Bakanlığına Gönderilen (Morgenthau'ya iletilen) Sayfa, Londra, 14 Ağustos 1915; 867.4016/67, 69, 70, Müttefik raporları; 867.4016/65, Williams'ın mektubu, 3 Mayıs 1915; 867.4016/61, Dışişleri Bakanlığında Morgenthau'ya gönderilen telgraf, 3 Mayıs 1915; 867.4016/51, 52, 78, Ermeni Patriğinden Dışişleri Bakanlığına gönderilen (Morgenthau'ya iletilen) telgraflar.

(10) Mesela bkz. 867.4016/95, Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığına, İstanbul, 20 Temmuz 1915; 867.4016/122, Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığına, 10 Ağustos 1915, 11 Haziran 1915'te Harput'taki Davis'in gönderdiği ek bilgiyle.

(11) Bu eşzamanlı bilgileri, olaylardan sonra yazılan raporlardan ayırmak gerekiyor.

(12) Hatta yer değiştiren Ermenilerin manevralarını bile kesinlikle görmemişlerdi.

ve Zeytun'da bulunduğuna dair herhangi bir izlenim vermemişti.<sup>13</sup> Diğerleri ise Zeytun'a 165 mil uzaklıktaki Halep'ten, hatta 350 mil uzaklıktaki Beyrut'tan yazıyordu.<sup>14</sup>

Morgenthau daha sonra misyoner ve konsolos raporlarını toparlayacaktı. Bunlarla eşzamanlı raporları birbirinden ayırmak gerekir. Konsolosluk yetkililerinin yazdığı hiçbir yararı olmayan raporlar, şayet konsoloslar anlattıkları olayları birebir görmüş olsalardı değerli olabilirdi. Olaylardan sonra yazılan veya siyasi amaçla kullanılan raporların ille de değerli olması gerekmiyordu zaten. Amerikalılara olaylar yaşandığı sırada gelen raporlar da kulaktan dolmaydı, anlatılanlar tek bir görgü şahidine bile dayanmıyordu.

Amerikalılar, Müslümanlara yönelik katliamlar veya Ermeni devrimcilerinin faaliyetlerine dair bilgi toplamak için herhangi bir gayret sarf etmiyordu.<sup>15</sup>

#### 4 Amerikan Gazeteleri

İngiliz ve Amerikan gazeteleri, haberlerinde, İtilaf Devletleri ile İttifak Devletleri arasındaki savaşı birbirlerinden farklı şekilde işliyorlardı ama Osmanlı İmparatorluğu'ndaki savaş haberlerindeki yaklaşımları birbirine benziyordu. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki savaşa dair benzer yayın yapan gazetelere örnek olarak *New York Times* ve *London Times* verilebilir. Bu iki gazete de araştırmacıların en çok iktibas ettikleri yayınlardır.

I. Dünya Savaşı sırasında Amerikan gazetelerinin verdiği bilgiler her zaman olduğu gibi Ermenilerin lehindeydi. *New York Times*'i okuyunca askerler dışında hiçbir Müslüman'ın ölmediğini öğreniyordunuz. Gazete, savaşın daha ilk günlerinden itibaren katliam fantezileri yayımlamaya başladı: Bütün [Kasım 1914'te Erzurum] Ermeni kulüpleri, kiliseleri ve okulları, bir çete tarafından tahrip edildi".<sup>16</sup> Gerçekte Erzurum'da katliam falan yoktu ve Ermeni binaları da yerinde duruyordu. "Toplu Katliam - Türkler ile Kürtler,

Savaşın Başlangıcından Bu Yana Binlerce Kişiyi Öldürdü", "Erzurum'da Fanatikler Hıristiyanları Öldürüyor", "Kürtler Ermenileri Öldürmeyi Sürdürüyor", "Ermeni Kadınlar Açık Arttırmayla Satılıyor", "İran'da Türk Korkusu" gibi başlıklarla verilerek muğlak bir dil kullanıldığı için bu haberlerin büyük bir kısmının yalanlanması o kadar da kolay değildi.<sup>17</sup> İran'da Kürtlerin katliam yaptığını ifade edenler başta olmak üzere haberlerin bir kısmı, belki de doğrudu ama hakikati yalandan nasıl ayıracaktık?

*New York Times*, yayınladığı haberlerden dolayı araştırmacıların gözünde dürüst bir gazete izlenimi vermiyor. *Times*'a göre Ruslar, 5 Kasım 1914'ten önce meydana gelen büyük bir savaşta Osmanlıları yenilgiye uğratmış: "Savaş meydanı tamamen [Türk] ceset ve yaralılarla doluydu".<sup>18</sup> Halbuki böyle bir savaş yoktu. "New York Times'ın Askeri Uzmanı", 7 Kasım 1914'te büyük bir Rus ordusunun Doğu Anadolu'ya ilerlemesinin imkansız olduğunu, ağır bir ilerlemenin ve ikmal yollarının inşasının aylar alacağını yazdı.<sup>19</sup> Ama Rus ordusunun hızlı ilerlemesi gerekiyordu. Aslında askeri uzman, ilk habere iki gün sonra fikrini değiştirmiş ve 9

(13) 867.4016/80, Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığına, 26 Haziran 1915.

(14) Burada Leslie A. Davis'in (*Slaughterhouse Province (Mez Baba Vilayeti)*), editör: Susan K. Blair, New Rochelle, New York, 1989. Yazdıklarını dikkate almıyorum. Çünkü bu eserde çok boşluk var. Şunu da ifade etmek gerekir ki Davis, kendisinin bahsettiği ve bir kısmının vuku bulduğu kesin olan katliamlar hakkında çok az bilgiye sahipti. Davis'in bizzat gördüğünü söylediği olaylar doğru gibi görünüyor. Davis'in Mamuretülaziz'de 15-20.000 Ermeni'nin öldürüldüğüne dair varsayımı -sınırdışı edilenlerin sayısına bakıldığında- imkansız görünüyor. (Bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Realities behind the Relocation" (Tehcirin Ardındaki Gerçekler), Ed. Türkkiye Ataöv, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ankara, 2001, s. 109-42). İşin kötüsü Davis, Ermeni isyanından ve kendi bahsettiği Ermeni sürgünlerine sebep olan Müslüman ölümlerinden hiç bahsetmiyor. Davis'e göre editör, isyanlara dair Osmanlı yayınlardan iki kısa iktibas koymuş.

(15) Morgenthau, kitabında (Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story (Büyükelçi Morgenthau'nun Hikayesi)*, Garden City, New York, Doubleday, 1918) Ermeni isyanlarından bahseden Osmanlı yetkililerinin konuşmalarından bahsediyor. Ancak Morgenthau, nedense bu bilgileri o dönemde Washington'a iletmemişti. Osmanlı yönetimindeki bazı bakanların kendisine yaptığını söylediği "itirafları" da nedense Dışişleri Bakanlığına iletmemişti.

(16) *New York Times*, 29 Kasım 1914, s. 2. Amerikan ve İngiliz arşivlerinde araştırma yapmama yardımcı olduğu için Caitlin McCarthy'ye teşekkürlerimi sunuyorum.

(17) *New York Times*, 29 Kasım 1914, s. 2; 24 Mayıs 1915, s. 1; 26 Nisan 1916, s. 3; 29 Eylül 1915, s. 3; 11 Ekim 1915, s. 4.

(18) *New York Times*, 6 Kasım 1914, s. 1.

(19) *New York Times*, 7 Kasım 1914, s. 3.

Kasım'da Rusların işgal için yeterli zamana sahip olduğunu yazmıştı.<sup>20</sup> Köşe yazılarından biri olmasa diğeri kesin doğrudu.

İşin tuhaf tarafı sonradan Ermenilerin isyan ettiğini kesin bir dille yalanlayan *New York Times*, ilk verdiği haberlerde Ermeni isyanını göklere çıkarıyordu: "Türkiye'de Ermeniler Silahlı İsyanda - Eğitim Görmüş ve Silahlanmış Ermeniler Rus İşgalcilere Katılmaya Hazır - Kurtuluş Günü Bekleniyor" Bu heyecanlı başlığın altındaki haber metni hiç güven telkin etmiyordu. Mesela "Feitun"da 20 bin isyancının Türkleri geri püskürttükleri belirtiliyordu.<sup>21</sup> Halbuki Zeytun'da çok az sayıda Ermeni, Türkler tarafından geri püskürtülmüştü.<sup>22</sup> *Times* aynı zamanda Van'daki Ermeni isyanından da bahsediyordu. 8 Kasım 1914'de yayımladığı haberde bir "Ermeni müfrezesinin, Türk ordusunun arkasından harekete geçtiği" bildiriliyordu. Doğrudu, fakat Ermeni gücü "bir müfrezeden" çok daha fazlaydı. Halbuki *Times*, 8 Kasım'da "Van şehri (Türk Ermenistanı'ndaki Erzurum'un 160 mil güneydoğusunda) Ruslara yardım eden bir Ermeni müfrezesi tarafından kuşatılıyor" diyordu.<sup>23</sup> Bu hakikaten kehanet gibi bir haberdir. Çünkü hakikatte Ermeniler, Nisan 1915'e kadar Van'a hiç saldırmayacaklardı. *Times* olayı beş ay önceden olmuş gibi duyuruyordu.

Askeri bilgi eksikliği yaşıyordu. Doğruya yakın görülebilecek bilgiler ise çok geneldi. Mesela Türklerin Rus işgalcilere top mermisi attığı açıklamaları vardı ama hiç detay yoktu.<sup>24</sup> 6 Ekim 1915'de *Times* Van'daki savaş hakkında faydalı olabilecek askeri bilgilerden küçük bir haber yaptı: Misyoner Ernest Yarrow, "Van'da Türkleri" bir Alman'ın idare ettiğini söylüyordu.<sup>25</sup> Halbuki bölgede hiç Alman subay yoktu. 6 Mayıs 1915'te yayımlanan bir makalede de askeri bilgilere yer veriliyordu: "Türk müfrezesi Van'ı kurtarmak için büyük toplarla Erzincan'dan yola çıktı".<sup>26</sup> Halbuki üç değil iki tabur gönderilmişti, bu önemli bir farktı ve yanlarında sadece küçük bir dağ topu vardı.<sup>27</sup> Gazete Rusların Mayıs 1915'te Van'ı aldığını doğru bir şekilde

veriyordu ancak yine detay vermiyordu.<sup>28</sup> İsyan ve Rusların Van'ı işgaline dair bazı detaylar veren birkaç yazıdan birinde Ermeni zaferinden sonra Rusların Ermenileri, Van'da kalan Müslümanları öldürmekten alıkoydukları belirtiliyordu. Bu tamamen yalandı. Ermeni ve misyoner kaynakları bile bunun yalan olduğunu teyit ediyordu.<sup>29</sup> Bu haberin tek kaynağı, Van'daki misyoner Clarence Ussher'in 14 yaşındaki oğluydu.<sup>30</sup>

Amerikan haberlerindeki önyargı ve hatalar, eskiden beri var olan bir peşin hüküm ve Amerikalıların kaynaklarından sadır oluyor. *Times*'in kaynaklarının, Türklere muhalefet etmek ve karalamak için sağlam gerekçeleri vardı. *Times*'in haberlerinin büyük bir kısmı, resmi ve gayriresmi Rus kaynaklarından geliyordu ve önce İngiliz gazetelerinde yayımlanıyordu. Mesela yukarıda bahsettiğimiz Erzurum'da "katliam" gibi düzmece haberler *Times*'a Petrograd'dan ulaştırılıyordu. Haberin kaynağı, "Odesa'dan gelen bir telgraf" olarak belirtiliyordu.<sup>31</sup> *Times*'in kaynaklarının çoğunun adı bile yoktu, sadece "Ermenilerin durumunu yakından bilen bir kişi", "Kuzey Suriye'den şahıslar" veya "güvenilir bir kaynak" gibi tarifler yapılıyordu.<sup>32</sup>

(20) *New York Times*, 9 Kasım 1914, s. 4.

(21) *New York Times*, 13 Kasım 1914, s. 2.

(22) İlk ayaklanma Ağustos 1914'te Zeytun'da patlak verdi ve çabucak bastırıldı. Zeytun'daki Ermeniler Aralık'ta tekrar ayaklandı.

(23) *New York Times*, 7 Kasım 1914, s. 3. 10 Kasım'a kadar (s. 1) *Times* Van şehrindeki Ermeni saldırısının kesinlik oranını düşürdü: "Ermeni çetelerin Van'a saldırdığı söylentileri var". Sonraki haberler de kulaktan dolmaydı. Ayrıca bkz. 8 Kasım 1914, s. 2.

(24) *New York Times*, 22 Kasım 1914.

(25) *New York Times*, 6 Ekim 1915, s. 3. Yarrow, General de Nogales'i bir Alman ile karıştırmış olabilir.

(26) *New York Times*, 6 Mayıs 1915, s. 3.

(27) Aşağıya bkz. Dağ topu, küçük, seyyar bir toptur.

(28) *New York Times*, 25 Mayıs 1915, s. 4.

(29) Mesela bkz. Onnig Mukhitarian (Mkhitarian), *An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan (Van-Vasburakan'ın Mübteşem Mücadelesi)*, Samuels S. Tarpinian, çeviri, General Society of Vasbouragan (Vasburakan Cemiyeti), Detroit, 1967, s. 116-8 ve Harvard Üniversitesi Arşivi'nde misyoner Bayan G. C. Raynolds'ın raporu (bundan sonra ABC olarak geçecektir) 16.9.8, *Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol. 1, Eastern Turkey, 1909-1914, Documents and Reports, Letters, A-Z (Doğu Türkiye Misyonu, Kadınlar Heyeti, Doğu Türkiye, 1909-1914, Belgeler ve Raporlar, Mektuplar, A-Z)* (bu kaynaklar ve misyoner arşivlerine yapılan referanslar, Doç. Dr. Ömer Turan'ın yakında yayınlanacak olan *Armenian Rebellion at Van (Van Ermeni İsyanı)* adlı kitabının bir kısmından alınmıştır.)

(30) *New York Times*, 31 Temmuz 1915, s. 2.

(31) *New York Times*, 29 Kasım 1914, s. 2.

(32) *New York Times*, 29 Eylül 1915, s. 3; 18 Ağustos 1915, s. 5; 17 Eylül 1915, s. 3.

Bunların bazıları da Ermeni ve Süryanilerden gelen mektuplarda da yine kaynaklar bu şekilde tarif ediliyordu, isim yoktu, bilginin nasıl toplandığı da belirtilmiyordu. İsmi belirtilen tek kaynak, Echmiadzin'deki Ermeni Patriği idi. Bazı bilgiler Amerikalı misyonerlerden aktarılıyordu ki bu raporlar önceleri pek göze çarpmıyordu, sonradan ilgi görmeye başlamıştı. Amerika'daki İngiliz propaganda örgütü, 1915'in sonlarında pek gelişmiş değildi. Fakat savaşın başlangıcından itibaren Amerika'ya gelen bilgileri sansürleme konusunda aktifti ve *New York Times*'taki makalelere nüfuz edebiliyordu.<sup>33</sup> Makalelerden birinde C.F.G. Masterman'den uzun uzadıya alıntı yapılıyor, ancak Masterman'ın, İngiliz Propaganda Bürosu'nun başkanı olduğundan söz edilmiyordu.<sup>34</sup>

*Times*, New York'taki Osmanlı başkonsolosunun ve Washington'daki Osmanlı büyükelçisinin yalanlamalarını yayımlamıyordu.<sup>35</sup> Hatta konsolos ve büyükelçinin verdiği bilgiler, *Times*'ın verdiği haberlerden daha doğruydu. *Times*'ın haberlerinde Osmanlı'nın doğusunda meydana gelen olaylarla ilgili somut veriler yoktu. *Times*'ın önyargılı tutumundan şikayet eden mektuplar arada bir "Editöre Mektuplar" köşesinde yayımlanıyordu.

Amerikan gazetelerindeki bütün bu önyargılı tutum, sadece makale ve analizlerde kalsaydı bu gazeteler tarihçi için faydalı bir kaynak olabilirdi. Şayet bu gazeteler, asker hareketleri, savaşlar, göç ve can kayıpları gibi konularda doğru bilgiler verseydi değerli birer kaynak olabilirdi. Ama böyle yapmadılar. Verdikleri tek doğru malumat, hiçbir faydası olmayan genel bilgilerdi. Yayımladıkları haberlerin büyük bir kısmı kesinlikle yanlıştı. Velhasıl *New York Times*'ta Van İsyanı ve genel olarak Osmanlı topraklarındaki savaş ile ilgili çıkan yazılar, savaşın incelenmesi için değil önyargının incelenmesi açısından faydalı olabilirdi.

## İngiliz Gazeteleri

*London Times*'ta Osmanlı topraklarındaki savaşla ilgili yayımlanan haberler, *New York Times*'tekilerden daha derli topluydu, fakat daha doğru değildi. İstanbul'daki bir casustan sızdırılmış görüntüsü veren birkaç şüpheli haber dışında *London Times*'ın kaynakları, Rus İmparatorluğu'nun Petrograd veya Tiflis şehirleriydi. Kimi zaman Yunanistan'dan Kahire'den veya Amsterdam gibi uzak şehirlerden bildirenler de vardı. Bu haberleri kaleme alanlar asla belirtilmiyordu.

Savaşın ilk günlerinde Osmanlı İmparatorluğu hakkında *Times*'ta çıkan yazılar, büyük ölçüde abartılmış bir propaganda metni özelliği taşıyordu. Esas itibarıyla askeri değil siyasi makalelerdi. Bu makalelerde Türkleri imha edilmesi gereken bir şer odağı olarak tanımlayan Lloyd George ve Churchill'in konuşmalarından uzun alıntılara yer verilirdi. (Lloyd George: Bunlar [Türkler] kötü yönettikleri toprakların bedenine ürpertici bir acı veren ve hayatı her boyutuyla çürüten kanserdir."<sup>36</sup> Makalelerde Osmanlı İmparatorluğu'nu "Hıristiyanlara zulmeden kadim bir zorba" olarak nitelendiren Çar gibi Osmanlı düşmanlarından uzun alıntılara yer verilirdi.<sup>37</sup> Gazetede günlük çarpışmalarla ilgili bir makale yazıldığında beklentiler ön planda oluyordu: İngilizler Gelibolu'da Türkleri yenilgiye uğrattıyor. Sadece Alman askerleri, İstanbul'u İtilaf devletlerinden kurtarabilir. Çünkü Türkler kendilerine savunabilecek durumda değil. Bu durum, İngilizler kaybedene kadar devam etti. *Times*'a göre Sina'da Türkler, hem Süveyş Kanalı'na saldırmak için büyük bir ordu topluyormuş hem de ortalıkta Türk askeri falan yokmuş. Haberler günden güne değişiklik arz ediyordu.<sup>38</sup>

(33) Bkz. McCarthy, "The Bryce Report" (Bryce Raporu) ve "Wellington House".

(34) *New York Times*, 15 Kasım 1915, s. 1.

(35) *New York Times*, 15 Ekim 1915, s. 4; 22 Ekim 1915, s. 3.

(36) *Times*, 11 Kasım 1914, s. 10.

(37) *Times*, 4 Kasım 1914, s. 8.

(38) Cemal Paşa'nın gücünü fazlasıyla abartarak iki ay önceden saldırı an meselesi olduğunu belirten haber. *Times*, 30 Kasım 1914, s. 7.

Rus başkentinden özel olarak geçilen haberlerde ise beklenildiği üzere Rusların başarıları büyütülüyordu. Osmanlıların kaydedtiği başarılarından söz edilmiyor veya küçültülüyordu. Savaşın başlangıcında Rusların kazandığı küçük zaferler, Osmanlıların “muazzam” kaybı olarak verilirken<sup>39</sup> Osmanlıların 1915’te doğuda kazandığı zaferlere hiç yer verilmiyordu. Detaylardan kimsenin haberi yoktu ya da haber yapılmıyordu. Türklerin Ocak 1915’te İran’ı istila ettiğini okuyabiliyor ama neler olup bittiğini öğrenmek için gerekli detayları haberde bulamıyordunuz. Mesela Sarıkamış fiyaskosunda Türklerin uğradığı kayıplardan övgüyle söz ediliyor ve ilginç hikayeler anlatılıyordu<sup>40</sup> ancak hiç detay verilmiyordu. Birçok haber yanlıştı. Mesela Rusların 6 Kasım 1914’te Erzurum’a ilerlediği söyleniyordu, Halbuki bu olay bir yıl sonra gerçekleşmişti.<sup>41</sup>

*Times*’da Ermeni mülteciler ve Ermenilere yapıldığı varsayılan katliamlara dair birçok makale yayımlandı. Müslümanlara yapılan katliamlara dair tek bir cümle yoktu. Bu makaleler, Türklerin katliam yaptığını söyleyen politikacıların iddialarından öteye gitmiyordu. *Times*’ın Ermenilerin çektiği acılara dair haberleri dayanaktan yoksundu. Bu haberlerin bir kısmı Rusya’dan, bir kısmı da İngiliz Ermenofilere ulaşmayı başarmış meçhul kaynaklardan geliyordu.<sup>42</sup> Kaynak belirtilmiyordu, sadece isim vermeden “bir muhabir”, “iyi haber alan bir kişi”, “bir Ermeni mülteci” vs. gibi nitelemeler yapıyordu. Bununla birlikte arada sırada detay veriliyordu. Mesela:

[Petrograd’dan] “Erzurum’dan gelen Ermeni mülteciler [aynen alıntı] Ruslara sempati duydukları için Türkler tarafından katliamla tehdit edilen 20 bin Hıristiyanın içinde bulunduğu korkunç durumu anlatıyor. Cezaevleri casusluk-tan sanık Ermeni ve Rumlarla dolu. Sokaklarda ve meydanlarda yargılanmadan idam ediliyorlar. Cesetler sokak lambalarında asılı vaziyette rüzgarın etkisiyle sallanıyor. Türkler geçerken cesetlerin

üzerine tükürüyor ve Hıristiyanları da ayımsını yapmaları için zorluyorlar.”<sup>43</sup>

*Times* okurlarına sunulan bazı detaylar da benzer nitelikteydi. Haberde Ermeniler İslam dinini seçince bu dönemlerin ailelerindeki evlilik çağındaki kadınlar - eş, kızkardeş veya evlat - Türkler arasında pay ediliyor<sup>44</sup> gibi bir sürü hikaye anlatılıyordu.

“Haberlerin” bazıları düpedüz saçmalıklardan ibaretti. Petrograd’dan *Times*’a ulaşan bir haberde savaşa karşı çıkan Türk kadınlarının isyanından söz ediyordu. Habere göre kadınlar “giysilerini yırtıp neredeyse çıplak vaziyette sokaklarda yürüyüşe geçmiş”. Erzurum’da geçtiği söylenen bu olay doğru değildi.<sup>45</sup> *Times*, Sarıkamış’ta Türklerin sarhoş oldukları için kaybettiklerini yazıyordu: “Alman subaylarının, sarhoşluk verici maddelere düşkün olmayan Osmanlıları taarruzdan önce konyak içmeye teşvik ettiği tespit edildi. Rus askerleri, çoğu Türk’ün Rus süngülerine yaklaşmadan baş dönmesiyle yere düştüklerini iddia ediyor.”<sup>46</sup> Gazetenin Aralık 1914 sayısı, Türk askerlerinin, Bulgaristan’ı tehdit maksadıyla Bulgar sınırına yığıldığı yalanını ortaya attı. Aynı konuda isimsiz “seyyahların” verdiği bilgiye göre Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Alman subaylar, Türkleri etkilemek için Müslüman olmuş gibi yapıyorlarmış.<sup>47</sup> İsimsiz kaynakların verdiği bir başka bilgiye göre ise Türkler, İzmit’te yaşayan Ermenileri öldürmek için şehri yakıp yıkmış.<sup>48</sup>

*Times*’ın Van vilayetine dair verdiği az sayıda güncel askeri bilgi de işe yaramaz nitelikteydi. Türk düşmanı İngiliz soylusu Lord Bryce’dan *Times*’a gelen biraz detaylı bir haber:

(39) *Times*, 30 Kasım 1914, s. 7.

(40) Mesela, Osmanlılar saldırdığı anda Ortodoks Noel ayınındeki Rus subaylarının haberi. Subaylar güya ayın bitene kadar beklemişler, sonra da Türkleri yenmek için oradan ayrılmışlar. *Times*, 23 Ocak, s. 6.

(41) *Times*, 6 Kasım 1914, s. 5.

(42) Mesela bkz. Vikont Bryce, Canterbury Başpiskoposu vd.’den Ermeni katliamlarına dair gelen sorular ve cevaplar. *Times*, 29 Temmuz, s. 7.

(43) *Times*, 14 Aralık 1914, s. 7.

(44) *Times*, 16 Eylül, s. 7.

(45) *Times*, 14 Aralık 1914, s. 7.

(46) *Times*, 14 Ocak 1915, s. 8.

(47) *Times*, 14 Aralık, s. 7.

(48) *Times*, 6 Eylül, s. 7.

Aşağıdaki alıntılar, Tiflis'teki Ermeni muhabirin anlattıklarından iktibas edilmiştir: "Mayıs ayının sonuna doğru Askeri Vali Cevdet Bey, Van'dan kovulmuş, güneye doğru kaçmış, Kasap Taburu olarak adlandırdığı 8 bin kadar askerle birlikte Siirt'e geçmiş ve oradaki Hıristiyanları katletmiş. Bu olayın ayrıntıları bilinmese de Cevdet Bey'in, askerlerine Ermeni Piskoposu Yeğişe Vartabed'i ve Keldani Piskoposu Adday Şer'i bir meydana yakma emir verdiği iyi haber alan kaynaklar tarafından rapor edilmiş."<sup>49</sup>

Böyle bir olay yaşanmadı. Cevdet, Van'dan ayrıldığında güneybatı yönünde Siirt'e değil güneydoğu yönünde Çuh Geçidi'ne gitti. Amacı yaklaşan Ruslara karşı savaşmak için sayıları az olan askerlerine takviye yapmaktı. 8 bin değil 2 bin askeri vardı. Valinin askerleri canlarını kurtarmak için Ruslardan kaçtı. Katliam yapmak için Siirt'e uğrayacak zamanları yoktu.

*Times* Van isyanına ise sadece birkaç cümle ayırdı.<sup>50</sup>

## Amerikalı Misyonerler

Osmanlıları karalayan Batılı kaynaklar arasında en önemlisi Batılı kaynaklardı. Ermenilerin kendi gönderdikleri raporlar dışında; Osmanlıların Van vilayetinde Ermenileri sistematik bir şekilde öldürdüklerine dair inancın temel taşlarını oluşturan araçlardan biri de misyoner yazışmalarıydı. Misyoner raporları ABD'de geniş bir dolaşıma sokulmuştu. Mavi Kitap olarak adlandırılan İngilizlerin Osmanlı aleyhtarı propaganda çalışmasındaki maddelerin yarısı bu misyoner raporlarından oluşturuyordu.<sup>51</sup>

Burada bütünüyle I. Dünya Savaşı'nda yapılmış misyoner yazışmalarını ele almak mümkün değil. Örnek olarak yine Van İsyanı'nı seçiyoruz.

Van'daki Amerikalı misyonerler, savaş öncesi Van şehrinin dışında meydana gelen

olaylar hakkında genellikle çok zayıf bilgiler alıyorlardı. Misyonerlerin, kendilerinin tecrit edilmesine yol açan bir isyanın ortasında sağlam bilgi edinemeyecekleri de ortada. Bu yüzden misyonerler, her zaman olduğu gibi Ermeni kaynaklarının kendilerine ilettiği dedikodulara bel bağladılar.<sup>52</sup> Fakat savaş başladığında misyonerler taraf tutmadan önce, bizzat şahit oldukları olaylar hakkında sağlam bilgiler aktaran kaynaklardı. Van'daki misyonerlerin başı G.C. Raynolds, Taşnakların Ermenileri silahlendirdiğini ve savaşmaya hazırladıklarını yazdı.<sup>53</sup>

Savaş yaklaşırken misyonerler siyasi gelişmeleri analiz etmeye başladılar. Bu da onların yeterli bilgi sahibi olmadığını gösterdi. Misyoner E.A. Yarrow, Aralık 1914'te, güneydeki Van vilayetinde Ermeni isyanının başlamasından aylar sonra, Amerikan Komisyonu'na gönderdiği mektupta her iki tarafın da çıkacak başlarına gelebilecek belalardan endişe duyduklarını ancak ne Ermenilerin ne de Müslümanların bela istediğini yazdı.<sup>54</sup> Doğrusunu söylemek gerekirse her iki taraf da başlarına gelebilecek beladan korkuyordu, çünkü bela zaten gelmişti. Misyonerler neler olup bittiğinden habersiz görünüyordu. Ermeni isyanı tırmandığı sırada misyonerler her şeyin ne kadar da "normal" olduğunu yazıyordu. Verdikleri haberler sadece kendi okulları ve misyonlarıyla ilgiliydi. Bu haberleri okuyan biri, birkaç mil ötede askerlerle devrimciler arasındaki savaşlardan haberdar

(49) *Times*, 27 Kasım 1915, s. 7.

(50) Mesela Petrograd'dan gelen bir haberde Kafkasya'daki Rus Genelkurmayından kısa bir tebligattan bahsediliyordu: "Askerlerimiz Van yönünde Abaja Vadisi'nden düşmanı püskürttü". *Times*, 15 Mayıs 1915, s. 7. Ayrıca bkz. *Times*, 12 Ağustos 1915, s. 5.

(51) Büyük Britanya, Parlamento, diğer no, 31, 1916. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916 (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele)*, 1915-1916, Londra, 1916. 150 maddeden 59'u misyonerlerden, 52'si ise Ermenilerden gelen bilgilerden oluşuyordu.

(52) Mesela bkz. Muş yakınlarındaki misyonerlerden gelen "büyük bir katliama" dair misyoner raporları. İngilizler bir araştırma yaparak olayın gerçek olmadığını tespit ettiler. FO 424/200, Maunsell'den O'Conor'a, Van, 4 Eylül 1900.

(53) ABC 16.9.7, *Eastern Turkey Mission (Doğu Türkiye Misyonu)*, 1910-1919, T-Z, Cilt 25, No. 76; ABC 16.10.1, *Constantinople Archives, Vol. 7, Letters to W.W. Peet (İstanbul Arşivleri, Cilt 7, W.W. Peet'e Mektuplar)*, 1913-1914. Buradaki misyoner bilgileri, Doç. Dr. Ömer Turan tarafından derlenmiştir.

(54) ABC 16.10.1 *Constantinople Archives, Vol. 7, Letters to W.W. Peet (İstanbul Arşivleri, Cilt 7, W.W. Peet'e Mektuplar)* 1913-1914.



olamazdı. Savaşı, gördükleri kadar yazıyorlardı, yaralılarla dolup taşmış hastanelerden söz ediyorlardı, isyandan hiç söz etmiyorlardı.

Misyonerler, sadece Ruslar hakkında iyi konuşuyorlardı. Savaştan önce misyonerlerin Ruslarla pek dostane ilişkileri yoktu. Çünkü Ruslar, Protestan Hıristiyanlığı yıldırma politikası güdüyordu. Ruslar, misyonerlere destek güvencesi verince misyonerlerin tarafına geçti.<sup>55</sup> Savaş sırasında misyonerler, Ruslar Van'dan Ermenileri tahliye edene kadar Ruslar hakkında, Müslüman sivillere yönelik Kazak saldırıları dahil, olumsuz hiçbir şey rapor etmedi. Sonraları Rusları, Osmanlılar karşısında geri çekildikleri için sert bir şekilde eleştirdiler.

Misyonerlerin savaştan önce Taşnak isyancılara dair eleştirileri, Boston'daki misyon karargahına gönderildi. Bu eleştiriler savaşın bitiminden çok sonra halka açık hale gelen sadece iç yazışmalarda dile getiriliyordu. Türkleri lanetleyen bu raporlar, misyonerler ve İngiliz propaganda mekanizması tarafından kısa sürede Osmanlılar aleyhinde propaganda dönüştürüldü. Bunlar başka yerlerde geniş ölçüde ele alınmıştır.<sup>56</sup> Van'daki olaylara dair en iyi bilinen iki misyoner raporu Grace Knapp'ın makalesi ve Clarence Ussher'in kitabıdır.<sup>57</sup> Bunlar Van'daki olaylara dair misyoner yorumlarının tipik örnekleridir. Misyonerlerin kaynakları doğal olarak sadece Ermenilerdi. Ermenilerden işittiklerine göre Ermeniler hiç yanlış yapmamışlar. Ayaklanma falan yokmuş. Osmanlılar, Ermenilere sebep-siz saldırmış.

Bayan Knapp'ın raporunun sadece beş sayfasında çatışmadan söz ediliyordu (ona göre bu "bir isyan" değilmiş).<sup>58</sup> Knapp'ın yazdıklarını okuyunca onun Amerikan misyonerlik yerleşkesinden hiç çıkmadığı hemen anlaşılıyor. Knapp'ın olaylarla ilgili sınırlı bilgi içeren bu raporu, sadece Ermenilerin anlatımlarını içeriyordu. Anlatılanlar abartılıydı. Mesela Ermenilerin sadece 300 tüfeği olduğunu ve "imkan bulurlarsa sadece tabanca

kullandıklarını" yazıyordu.<sup>59</sup> Halbuki tüfeklerin bir çoğunun (hafif ifade) ve tüfek gibi görünen makineli tabancaların çok etkili silahlar olduğunu Ermenilerin kendisi yazmıştı.<sup>60</sup> Knapp, yine Ermenilerin kendi ifadeleriyle çelişecek şekilde Ermenilerin hiç saldırıda bulunmadığını anlatıyordu.<sup>61</sup> Knapp'ın askeri bilgisi gülünçtü. Türkleri etkisiz, Ermenileri ise müdafaa ustası gibi göstermek için tuhaf iddialarda bulunuyordu: "[Bahçıvan mahallesinde] İki haftacık bir süre içinde (Ermenilerin üzerine Türkler tarafından) 16 bin top mermisi veya şarapnel atıldı, fakat sadece üç Ermeni hayatını kaybetti.<sup>62</sup> Yani 16 bin mermiye karşılık sadece üç kişi mi ölüyor? İşin aslı çok daha az mermi atılmıştı. Gelibolu'da bir aylık süre içinde 300'den fazla Türk topundan sadece 40 bin mermi atılmıştı<sup>63</sup> ve Knapp'ın bahsettiği dönemde Bahçıvan mahallesi taarruzunda Türklerin sadece iki sahra topu, birkaç dağ topu ve ("gülle" atan) yüzlerce yıllık hisar topları vardı.<sup>64</sup>

Bütün bunlar, Knapp'ın muhakeme ve bilgi düzeyinin güvenilir olmadığını gösteriyor. Knapp'ın Osmanlıların niyet

(55) Van misyonunun başkanı Peder G.C. Reynolds: "Cumartesi günü Rus Konsolosu ile uzun, gizli bir görüşme yaptım. Rusya buraya girdiği takdirde bizim çalışmalarımıza müdahale etmeyeceklerine emin olabileceğimize dair bize güvence verdi". (ABC 16.10.1, *Constantinople Archives, Vol. 7, Letters to W.W.Peeet, (İstanbul Arşivleri, Cilt 7, W.W. Peet'e Mektuplar) 1913-1914.*

(56) Bkz. McCarthy, "The Bryce Report" (Bryce Raporu) ve "Wellington House".

(57) Grace Highley Knapp, "American Mission at Van" (Van'daki Amerikan Misyonu), özel olarak sınırlı sayıda basıldı ve *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Yönelik Muamele) 1915-1916*, s. 32-47'de yer verildi; Clarence Ussher, *An American Physician in Turkey (Türkiye'de Amerikalı Bir Doktor) (Grace Knapp Collaborating-Grace Knapp İşbirliğiyle)*, Boston, Houghton Mifflin, 1917.

(58) Knapp, s. 34.

(59) Knapp, s. 35. Knapp Eski Van'daki çatışma hakkında pek az şey söylüyor.

(60) Gossoian, s. 13, Mukhitarian, s. 111-12. Ayrıca bkz. A. Poharyan ("The Legendary Conflict in Van, April 7 (20), 1915") (Van'daki Efsanevi Savaş, 7 Nisan 1915), H. D. Papazyan, ed. *Van-Vasparakanı herosamarte (Van-Vasparakanı herosamardı) 75*, Erivan, Hayastan, 1990, Birsan Karaca'nın çevirisi, s. 24-31.

(61) Knapp, s. 35. Hem Gossoian hem de Mukhitarian çok sayıda Ermeni saldırısından bahsediyordu. Bunlar, Eski Van'daki kaleye düzenlenen saldırı ve Osmanlılara ait Hamid Ağa kışlasının bombalanıp yakılması gibi saldırılardı. Ermenilerin pek zemin kazanamadıkları doğruydum ama denemışlerdi.

(62) Knapp, s. 38.

(63) Edward J. Erickson, *Ordered to Die: a History of the Ottoman Army in the First World War (Size Ölmeyi Emrediyoruz: Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu)*, Westport, Connecticut, 2001, s. 88. Söz konusu rakama sahra ve havan topları dâhil değil.

(64) Yukarıdaki dipnota bkz. Türkler atışlarda genelde başka dönemden kalma güllerin yerine mermi kullanıyorlardı.

ve fillerine dair hiçbir kaynak belirtmeden yazdığı cümleler, sıklıkla tek bir Ermeni'nin anlattıklarından yola çıkılarak yazılmış kullaktan dolma bilgilerdi.<sup>65</sup> Knapp'ın, Cevdet Paşa'nın Ermenilere yönelik tehditlerine dair cümlelerinin hiçbiri belgelerle desteklenmiş değildir. Bu yüzden de teyit edilemiyor. Cevdet Paşa'nın, Knapp'ın iddia ettiği gibi alenen bütün Hıristiyanları öldürmekle tehdit etmesi mümkün görünmüyor.<sup>66</sup> Ermeni kaynakları, Cevdet'ten geldiğini söyledikleri mektupları yeniden üretmişti. Mektuplardaki ifadeler hissiz değildi, bir Osmanlı beyefendisine yakışır şekilde kibardı. Bir şey kesindi. Knapp bunları, yayınlamak için kaleme almıştı. Knapp'ın sınırlı bilgisini kullanarak hedef kitlesini etkilemek için bunları uydurduğuna inanmak güç değil.

Clarence D. Ussher'in *An American Physician in Turkey* (Türkiye'de Amerikalı Bir Doktor) adlı kitabında Ermeni İsyanı, Grace Knapp'ın makalesine benzer şekilde ele alınmış.<sup>67</sup> Ussher, kitabın 53 sayfasını Van şehrindeki çatışmaya ayırmış. Knapp gibi o da Ermenilerin anlattıklarını tekrar ediyor. 300 tüfek gibi iddialarının bir kısmı Knapp'inkiyle aynı. Van'ın güneyindeki Havasor nahiyesindeki faaliyetler gibi kendisinin bizzat şahit olmadığı olayları anlatıyor, çünkü kendisi şehirden hiç ayrılmadı.<sup>68</sup> Anlattıklarının bir kısmı şüphe uyandırıyor. Ussher, Vali Cevdet ile yaptığı görüşmeden bahsediyor. Mesela bu görüşmelerde vali, tıpkı Knapp'ın bahsettiği gibi, Çatak'ta bütün Ermenileri öldüreceğini söylüyor.<sup>69</sup> Hiçbir şey ispatlı değil. Valinin bir Amerikalıyı ofisine davet edip ona Ermenileri öldürmeyi planladığını söylemesi mümkün mü?

Ussher'in kitabında göze batan bilgi yanlışları şaşkıncı derecede fazla: Almanlar, Ussher'in iddiasının aksine hiçbir zaman Van'da komutayı üstlenmemişti. Ussher, Osmanlı ordusunda Ermenilerden oluşan birliklerin "Rusları sınırın dışına çıkardıklarını" ifade ediyordu.<sup>70</sup> Şüphesiz böyle bir birlik yoktu. Ussher, Van eski Valisi Ali'nin politikasının Ermeni devrimcilerini silah edinmeye ve asker

toplamaya teşvik ettiğini yazıyordu.<sup>71</sup> Üzerinde daha fazla durulmayacak kadar saçma bir cümle. Ussher bir yerde Osmanlı medeni kanununun, Hıristiyanları bastırmak için uygulanan Fransız medeni kanunu olduğunu<sup>72</sup> söylüyor. Halbuki bu durum her iki kanun için de geçerli değil. Ussher'a göre Ermeniler arasında "devrimci faaliyetleri teşvik edenler" Sultan II. Abdülhamit'in casuslarıymış.<sup>73</sup> İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Kapitülasyonları muhafaza etmeye karar verdiğini, çünkü bunun Türkiye'nin avantajına olduğunu söylemiş.<sup>74</sup> Yanlışlar listesi böyle uzayıp gidiyor.

1905'te İngiltere'nin Van Konsolosu Yüzbaşı Tyrrell, Dr. Ussher'ı iyi tanıyordu. Tyrrell, Ussher'dan gelen ve *The London Times*'da yayımlanan mektup hakkında şunları yazıyordu: "Dr. Ussher'ın beyanlarının güvenilmez olduğunu tecrübelerimden biliyorum. Kişisel olarak dikkatli bir şekilde sorgulamadan onun beyanlarını asla kabul etmem". Tyrrell, misyonerin hükümete iftira atma dürtüsünü görüyordu: "Bütün bu misyoner yazışmalarındaki kilit nokta, Dr. Ussher'ın mektubunun son cümlesinde kendini gösteriyor: 'yazdığımız şeylerle kamuoyunu karıştırmak'. Diğer tarafın bakış açısını yansıtan hiçbir şeyi, Ermenilerin işlediği suçları, devrimcilerin çıkardığı rezaletleri, yerel otoritelerin karşı karşıya kaldığı zorlukları, Türk yetkililerin yaptığı iyi işleri vs. yazmıyorlar". İngiliz Büyükelçisi O'Connor ise şunları söylüyor: "Görüşüğüm ABD'li bakan, Dr. Ussher'ı en güvenilmez kişi olarak gördüğünü bana söyledi. İğrenç mübalağalarına bakıldığında Ussher'ın Türklere karşı nefretinin doğuştan olduğu ve ölçsüz bir fanatizmle olaylara baktığı anlaşılıyor".<sup>75</sup>

(65) Mesela bkz. Erciş'teki Osmanlı "katliamlarına" dair cümleler (Knapp, s. 38).

(66) Knapp, s. 34.

(67) Kitabın baş sayfasında "Grace H. Knapp işbirliğiyle" diyor. Bazı bölümlerde Knapp'ın çalışmasına yakın ifadeler var.

(68) Ussher, s. 238.

(69) Ussher, s. 237-8.

(70) Ussher, s. 217.

(71) Ussher, s. 126.

(72) Ussher, s. 156-8.

(73) Ussher, s. 161.

(74) Ussher, s. 168.

(75) FO 424/208, O'Connor'dan Landsdowne'a, İstanbul, 12 Mayıs 1905 ve ek No. 1.

Basitçe söylemek gerekirse Ussher güvenilir bir tip değildi. Van'daki karışıklıklarla ilgili yazdıklarından sadece, kendi muayene ettiği yaralılar, isyan sırasında Amerikan misyonunun çalışmaları ve belki de çatışmalar sırasında Ermenilerin başından geçenlerle ilgili bölümler doğru olabilir.

Misyoner raporlarında en can alıcı unsurlar, raporda yer verilmeyenlerdi. Raporlarda bölgedeki isyanlardan hiç bahsedilmiyordu. Okuyanlardan, Osmanlıların, bütün kaynaklarını kendisine sadık Ermenileri öldürmeye tahsis ettiklerine inanmaları isteniyordu ki okuyanlar da muhtemelen buna inanıyordu. Misyonerler, Osmanlı'nın Çatak ve Havasor'daki faaliyetlerini sebepsiz katliamlar olarak tasvir ediyor ve Osmanlıların cepheye tabur göndermeye zorlayan isyanlardan hiç bahsetmiyorlardı. Ermeni kaynaklar bile Van şehri Ermenilerin eline geçince Müslümanların katliamdan geçirildiğini itiraf ediyorlardı. Misyonerler ise bunu kabul etmiyordu. Ussher, Van'da Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlara birkaç cümle ayırmıştı ki bunların da anlayışla karşılanması gerektiğini yazıyordu: "Türklerden canlarını kurtarabilmek için nelere katlanmak zorunda olduklarını unutmuyoruz".<sup>76</sup> Knapp ise ölen Müslümanlardan hiç bahsetmiyordu bile.<sup>77</sup>

## Gazeteler, İngiliz ve Amerikan Arşivleri, Misyonerler

İngiliz ve Amerikan kaynakları kesinlikle önyargılıydı. Karmaşık bir hikayeyi sorgulamadan tek yanlı anlatıyorlardı. Bunları böyle zayıf kaynaklar haline getiren sadece bu kusurlar değildi. Önyargılı kaynakların bile bir değeri vardır. Savaşta önceki İngiliz konsolos raporları, Müslüman ve Osmanlı karşıtı önyargının büyüklüğünü yansıtıyordu ama bu raporlarda gerçek bilgiler de yer alıyordu. Ermenilere sempatik yaklaşan bu raporlarda Ermeni devrimci partilerinin eylemleri ve iç faaliyetleri de detaylı bir şekilde anlatılıyordu. Raporlarda isyancıların silah kaçırıp Ermeni halkı nasıl silahlandırdıklarına da yer

veriliyordu. Konsolosların bir çoğu, imkan buldukça Ermenilerin katliam söylentilerini sorguluyor ve sıklıkla bu dedikoduların yalan olduğunu ortaya çıkarıyorlardı. Konsolos raporlarının değeri "detaylarda" kendini gösteriyordu. Sadece söylentileri ve ilgili tarafların iddialarını aktarmıyorlar, detay da veriyorlardı. İngiliz hükümeti bu detayları duymak istemiyordu, kamuoyuna da açıklanmıyordu, ancak bu detaylar İngiliz arşivlerinde bilim adamlarının faydasına sunulmuştu.<sup>78</sup>

Savaş başladığında İngilizlerin eline artık detaylı rapor gelmiyordu. Propaganda metinleri yayımlayıp varsayım üretiyorlardı. Bunların da savaşta meydana gelen olaylara dair araştırma yapmak isteyenlere pek faydası yok. Ermenileri mümkün olduğu kadar iyi göstermeye çalışan önyargılarının esiri olmuş misyonerlerin verdikleri detaylar çok azdı. Bir olayın gerçekliğini ispatlamak için gereken bilgileri vermiyorlardı, çünkü belki de bu bilgiler, olayı ispatlamaya yetmiyordu. En kötü kaynak olan gazeteler, Ermeni İsyanı veya Doğu Anadolu'daki savaş hakkında hiçbir detay vermiyordu. Sadece Ruslar tarafından kendilerine iletilenlerle yetiniyorlardı. Bu "kaynakların" hiçbirisi, tarihi anlamda doğru bilginin dayanağı sayılamaz.

Ermeni isyanlarıyla ilgili doğru bir tarih yazımı için gazeteler ve yabancı arşivler kaynak olamıyorsa geriye ne kalıyor? Doğru bilgiye ulaşmak için elimizdeki tek potansiyel kaynak, Ermeni isyanı'nda taraf olan Ermeniler ve Osmanlılardır. Neler yaşandığını en iyi bunlar biliyordu.

(76) Ussher, s. 285.

(77) Misyoner arşivlerinde Van'daki Müslümanların öldürülmesiyle ilgili tek bir doğru ifade yer alıyordu. Bayan G.C. Reynolds şöyle diyordu: "Ermeniler tam anlamıyla ahlaksızdı, tek düşündükleri yağmalamak ve intikam almaktı. Sanki duvara konuşuyorduk. Ermeniler çok büyük acılar çekti. O kadar acımasız bir katliam olmuştu ki şimdi Ermenilere bu yapılanların intikamını alma fırsatı doğmuştu. Sanırım Ermenilerin amacı, burayı salt bir Ermeni bölgesi haline getirmektir." (ABC 16.9.8, *Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol. 1, Eastern Turkey, 1909-1914, Documents and Reports, Letters, A-Z*) (Doğu Türkiye Misyonu, Kadımlar Komisyonu, Cilt 1, Doğu Türkiye, 1909-1914) Tabii ki Reynolds'm bu değerlendirmesi hiçbir zaman kamuoyuna açıklanmadı.

(78) İngiliz Arşivlerinde orijinal konsolosluk raporlarını ve FO 195 sınındaki raporları, "Mavi Kitaplar" ve benzer kaynaklardan ayırmak gerekiyor. Mavi Kitaplar vb. tarihi çarpıttığı için adamaklılı inceleme gerekiyor.

## Ermeni Kaynakları

Ermeni arşivlerine erişim problemi devam ediyor. Her halükarda bu arşivlerin, Van isyanı gibi olaylar hakkında yararlı bilgiler barındırdığı şüpheli. Ermenistan Cumhuriyeti arşivlerinden yararlanmış olanlar böyle bir bilgi vermiyor. Van Ermenilerinin detaylı bir yazılı kayıt tutmuş olmaları veya tutmuş olsalar bile Rus müttefikleriyle beraber Van'dan kaçarken bu kayıtları da yanlarında götürmüş olmaları pek mümkün görünmüyor. Ortada sadece, Van isyanı'nda bulunmuş Ermenilerin anıları var. Ermeni kayıtları, bu hatıraları temel alıyor.

Genellikle iki hatıradan yararlanılıyor: Haig Gossoian'ın *The Epic Story of the Self Defense of Armenians in the Historic City of Van (Tarihi Van Şehrinde Ermeni Savunmasının Destansı Hikayesi)*<sup>79</sup> adlı çalışması ve Onnig Mukhitarian, *An Account of the Glorious Struggle of Van - Vaspouragan (Van-Vaspurakan'ın Muhteşem Mücadelesi)*<sup>80</sup> adlı eseri. Her iki şahıs da isyan sırasında Ermeni örgütlerinin yetkilileriydi. Gossoian ve Mukhitarian'ın kitaplarının tercümesinde ana metnin yazıldığı tarihler yok. Gossoian'ın eserinin orijinal nüshasını bulamadım, fakat Mukhitarian'ın kitabı 1930'da ortaya çıktı. Her iki kitap da farklı bir hikayeden söz ediyor. Çünkü isyan sırasında Ermeniler iki cephede savaştı. Ermeniler hem Eski Van'da (tepede eski bir kalenin yer aldığı hisarla kuşatılmış bölge) hem de şehrin yeni bölgesi Bahçivan'da ayaklanmışlardı. Savaş sırasında iki ayaklanma birleşmedi. Gossoian, Eski Van'daki; Mukhitarian ise Bahçivan'daki devrimcilerin yetkilisiydi. Her ikisi de Taşnak'tı.

Ermeni raporları ilk okunduğunda gayet etkileyici. İsyancı örgütlerin yetkililerinin detaylı listesi,<sup>81</sup> savaşıncıların isimleri, müstahkem bölgelerin tarifi ve savaştaki olaylara dair bilgiler bulunuyor. Bunları güvenilir bir şekilde analiz etmek zor. Savaş sırasında Ermenilerin faaliyetlerine dair bilgiler doğru da olabilir yanlış da. Anlattıklarının büyük bir

kısımında hem Ermeni isyanı tezini hem de Osmanlı taarruzuna karşı Ermenilerin savunması tezini destekleyen metinler var. Çünkü çatışmalar birbirine benziyordu. Özellikle Gossoian, Osmanlı'nın kötü emellerine kısaca değindikten sonra, Ermenilerin çatışmalardaki başarılarına dair detaylara yer veriyordu. Problem, Ermeni kaynaklarının ne anlattığından ziyade neyi gizlediğindedi. Van şehrinin dışında kalan bölgedeki isyanlardan veya Van'daki ayaklanma planlarından hiç söz edilmiyordu. Halbuki satır alarında çok şey gizleniyordu. Bütün suç Osmanlılarındı. Osmanlılar güya Ermenileri yok etmek istiyor, onları savaşmaya zorluyordu.

Mukhitarian ve Gossoian'ın yazdıklarının çoğu, savaşa ve isyancı örgütlenmesine dair doğrulanamayacak açıklamalardı. Verilen rakamlara, isyan sırasındaki bazı olaylara ve Osmanlı'nın yaptıklarına bakarak Ermenilerin ortaya iddialar analiz edilebilir. Bu açıklamalar, Ermeni raporlarını şüpheli hale getiriyor.

Osmanlı kaynaklarının isyan ve Ruslarla işbirliği olarak tanımladığı olayları Ermeni kaynakları katliam olarak tanımlıyordu. Mesela Rus ordusu Kasım 1914'te İran'ın elinden Van'ın güneyindeki Başkale-Dir bölgesini alıyordu. Mukhitarian, Rus işgali hakkında hiçbir detaylı bilgi vermiyor ama şunları yazıyordu:

*Rus ordusunun geri çekilmesinden hemen sonra Başkale'deki Ermenilerin tamamı katliamdan geçirildi. Yaş ve cinsiyet ayrımı yapılmadı. Güzel kadınlar ve kızlar, açık arttırmayla satılmak ve cinsel arzuları tatmin etmek üzere Türklerin*

(79) Samuels S. Tarpinian, çev. General Society of Vaspouragan (Vaspurakan Cemiyeti), Detroit, 1967. Ermeni kaynakları için bkz. Anahide Ter Minassian, Van, 1915, *Armenian Van / Vaspurakan, (Ermeni Van / Vaspurakan)*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2000, s. 209-44.

(80) Samuels S. Tarpinian, çev. General Society of Vaspouragan (Vaspurakan Cemiyeti), Detroit, 1967. Hovhannes Ter-Martirosian (A-Do, *Mets dephere Vaspurakanum 1914-1915 tvakanmerin*, Erivan, Loys, 1917) isyanın bitimine kadar Van'a gitmedi, fakat hayatta kalanların hikayelerini topladı. Van'da bizzat savaşanların yazdığı, İngilizceye çevrilmiş iki kitabı analiz için seçtim.

(81) Biri Eski Van'da, biri Bahçivan mahallesinde olmak üzere iki isyancı örgüt vardı.

*elindeki Şamiram bölgesine getirildi. Bu dönemde yaklaşık on bin Ermeni katliamdan geçirildi.*<sup>82</sup>

Mukhitarian, Başkale Ermenilerinin Rusları nasıl buyur ettiklerinden ve onlarla tam işbirliği yaptıklarından bahsetmiyor. İşgal altındaki topraklarda şehir ve köylerde yaşayan Müslümanları katletmişlerdi. Ruslar geri çekilince Ermeniler de topluca İran'a kaçtı. Bölgedeki Müslümanlar, kalanlardan intikam aldı. Osmanlı kaynakları da bunu doğruluyor. Birileri çıkıp Osmanlıların kendi suçlarını örtbas etmek için yalan söylediklerini iddia edebilir ama konuyla ilgili en mantıklı değerlendirmeler Osmanlı kaynaklarında mevcut. Ruslar çekildiğinde Başkale'de hiç Ermeni kalmamıştı. Ruslar çekildiğinde Ermenilerin kaçmış olması gayet doğal. Bu tür kaçışlar sadece 1914-15'te (mesela 1915'te Van'dan kaçılar) olmadı. 1877-78 Rus-Türk savaşı ve öncesinde de böyle kaçışlar oldu. "10 bin kişinin" katledildiğinden söz etmek mümkün değil. Aslına bakarsanız orada 10 bin Ermeni bile yoktu. Ermeni istatistikleri bile Başkale'nin de içinde bulunduğu *kazanın* (Rus işgali altındaki bölgeden daha büyük bir ilçe) tamamında sadece 3 bin 505 Ermeni'nin varlığından söz ediyor.<sup>83</sup> Osmanlı kaynakları bu sayının daha az olduğunu söylüyor. Hiçbirinin Ermeni'nin kaçmadığını varsaysak bile bu durumda her bir Ermeni'nin üç defa öldürülmesi gerekiyor. Ermeni kadınlarının Van'da açık arttırmayla satılması ise inanılmaz bir safsata. Van'dakilerin - konsoloslar, özellikle de Amerikalı misyonerler- böyle olağanüstü bir olayın farkında olduklarını ama bundan hiç bahsetmediklerini unutmamalı. Doğru veya yanlış, bulabildikleri bütün Müslüman karşıtı hikayeyi kullanan misyonerler, böyle bir açık arttırmadan kesinlikle haberdar olmalıydılar. Açık arttırma, sadece, okuyanları cezbedecek türden çarpıcı bir hikayeydi ancak böyle bir hadise vuku bulmadı.

Mukhitarian, Ermeni "direniş" örgütlenmesinin 18 Nisan 1915'te başladığını iddia ediyordu.<sup>84</sup> Gossoian ise Eski Van'daki

Taşnakların savaş başlamadan önce ve Van'da isyan başlamadan altı ay önce silah ve adam toplamak amacıyla "savunma komitesi" kurduklarını ve Ekim 1914'te ikmal yaptıklarını söylüyordu.<sup>85</sup> Gossoian'ın tanıklığı bile isyancıların on yıllardır ayaklanma için hazırladıkları gerçeğini desteklemiyor. İngiliz konsoloslar, savaş başlamadan önce isyan hazırlığını gözlemlemişti. Daha 1908'lerde konsolos Dickson, Van'daki Ermeni devrimcilerin bir dahaki savaşta Rusya'ya yardım etmeyi planladıklarını yazmıştı.<sup>86</sup> Konsolos Molyneux-Seel de 1913'te Van Ermenilerinin "bir zamanlar gösterdikleri sadakat oyunundan vazgeçtiklerini ve Ermeni vilayetlerinin Ruslar tarafından işgal edilmesi ihtimalini umutla beklediklerini" rapor etmişti.<sup>87</sup> İngilizler ise Taşnakların, Van vilayetindeki Ermeni halkını büyük ölçüde silahlandırdıklarını bildiriyordu.<sup>88</sup> Ermeni kaynaklarına göre ise Ermeniler "nefsi müdafaa"ya zorlanmıştı ve Ermeni devrimcileri, onların isyan etmesi için bir şanstı.

İngiliz konsolosların söyledikleri doğrusu Van Ermenilerinin büyük bir bölümü Rus yanlıydı ama ne Gossoian ne de Mukhitarian, Ruslarla yapılan işbirliğine, hatta Ruslara duyulan sempatiye hiç temas etmiyordu. Onlara göre Ermeni gençleri, Osmanlı anavatanı adına savaşmak için gönüllü olarak askere yazılıyorlardı,<sup>89</sup> ancak Osmanlı'dan korkmaya başladıklarında artık asker olmak istememişlerdi. Amerikalı misyonerler ise

(82) Mukhitarian, s. 3.

(83) Echmiadzin'deki Ermeni Patriği istatistikler, (Ramond H. Kevorkian ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman a la veille du genocide*, ARHIS, Paris, 1991, s. 60)

(84) Mukhitarian, s. 26-31. Diğer bir Ermeni kaynak A. Poharyan (Poharyan, s. 21-4) ise Bahçıvan mahallesindeki Ermenilerin, savaş eğitimi gördüklerini ve Mart'ta son hazırlıklara başladıklarını ifade ediyordu.

(85) Gossoian, s. 13. Hazırlıklara başlayanların Bahçıvan mahallesindeki değil de Eski Van'daki Ermeniler olduğu düşünülebilir. Aynı partinin, yani Taşnakların her iki yeri de idare ettiği göz önüne alındığında bu durum sıradışı görünüyor.

(86) FO 195/2283, Dickson'dan O'Conor'a, Van, 15 Mart 1908.

(87) FO 881/10376, Molyneux-Seel'den Lowther'a, Van, 4 Nisan 1913; FO 881/10339, Molyneux-Seel'den Lowther'a, Van, 22 Ocak 1913.

(88) Mesela bkz. FO 195/2450, Monahan'dan Marling'e, Erzurum, 29 Eylül 1913; FO 195/2949, Molyneux-Seel'den Lowther'a, 17 Şubat 1913.

(89) Hepsini aceleyle yazıldı. Yirmi ila yirmi beş yaşındakiler düzenli orduya, kalanları ise yeni oluşturulan "mobil" ve "sabit" birliklere yazıldı. Gossoian, s. 2.

Ermenilerin aslında askere yazılmadıklarını söylüyor.<sup>90</sup> Osmanlılar, Ermeni gençlerinin askerden toplu firar ettiklerini, çoğunun Osmanlı birliklerini aralıksız taciz eden ve Müslüman köylerine saldıran isyancı gruplara katıldıklarını söylüyor. En az bir Rus kaynağın bildirdiğine göre Ermeni General Korganoff da Ermenilerin askerden firar ettiklerinden bahsediyordu.<sup>91</sup>

Van'daki Ermeni ve Osmanlı faaliyetlerini doğru bir şekilde değerlendirmek isteyen tarihçiler için hiç kimse Ermeniler kadar bilgi uydurmamıştır. Ortada günlük taktik değerlendirme, birliklere talimat, sahadaki komutanlar tarafından hiçbir değerlendirme falan yoktu. Detaylı raporlar hazırlanıyordu ancak bunların hepsi çatışmalardan çok sonra akılda kalanlarla yazılıyordu. İsyan döneminde yazılan belgeler, isyanın öncülerinden hazırlanan vatansever mesajlar ve bildirilerdi. Bunlar da çok sonra basılmıştı ve asıl nüshalar ortada yoktu, ancak doğru tercüme edilmiş gibi görünüyordu.

Ermeni kaynaklarının değersiz olduğunu söylemek yanlış olur. Çatışmalarla ilgili büyük bir ihtiyatla hazırlanmış açıklamalar en değerli olanlarıydı. Ermeni belgeleri, Van'daki Ermeni örgütlenmesine dair listeler - örgüt üyelerinin detaylı listesi ve Ermeni idaresindeki pozisyonları - açısından en önemli kayıtlar olma özelliği taşıyor. Ermeni kaynaklarındaki en büyük eksiklik, Osmanlı faaliyetleri ve amaçlarıyla ilgili raporlardaydı. Araştırmacıların, Ermeni kaynaklarını değerlendirirken çok ihtiyatlı olması gerekiyor. Çünkü bu kaynaklarda çok yalan var. Osmanlı taarruzları abartılı bir şekilde verilmiş. Kendi suçlarını yazmamışlar. Hatta Ermenilerin isyana katıldıklarından bile bahsetmemişler.

## Ermeni ve Osmanlı Kaynakları

Van isyanına dair Osmanlı ve Ermeni kaynakları arasındaki farkın niteliğini göstermek için tek bir teknik örnek yeterli olur: Savaşanların sayısı.

Ermeni kaynaklarına inanacak olsak Van şehrinde 10-12 bin Osmanlı askerine karşı bin Ermeni savaşmış<sup>92</sup> ve kazanmış. Çünkü "kararlılık, moral durum, örgütlenme ve etkili savunma stratejisi Ermenilerin hükümet kuvvetlerine karşı direnmesini mümkün kılmış".<sup>93</sup> Güya Ermenilerin sınırlı sayıda silahlı varmış ve nispeten daha az fişekleri varmış. Ermeni kaynaklarına inanacak olsak Osmanlı kuvvetlerinin sınırsız sayıda ateş gücüne sahipmiş ve günde 400 mermi atma kapasitesine sahip on iki topu varmış.<sup>94</sup>

Osmanlı kaynakları ise büsbütün farklı ve çok daha detaylı bir hikaye anlatıyordu. Askeri faaliyetlerle ilgili bütün gerçek belgeler gibi Osmanlı raporları kısa cümlelerle özetlenemez ve Ermenilerin belgelerinin verdiği türden bilgiler vermez. Osmanlı kayıtlarına göre isyanın başlangıcında Cevdet, şehirde bir jandarma kıtası, bir jandarma alayı, 100 düzenli piyade eri ve 100 süvariye kumanda ediyordu. Hepsi 2 bin 300 kişiydi. Bir dağ topu ve iki sahra topu da onun kumandasındaydı.<sup>95</sup> Emrindeki gücün acınacak derecede yetersiz olduğunu farkederek Cevdet, Üçüncü Ordu Komutanlığı'ndan daha fazla adam ve top talep etti.<sup>96</sup> Fakat mevcut azdı. 23 Nisan'da Van Seyyar Jandarma Tümeni'nden bir tabur, yani bin kişi geldi, ancak bunlar şehrin dışında ve çevresindeki bölgelerde aktifti.<sup>97</sup>

(90) ABC 16.10.1 *Constantinople Archives, Vol. 7, Letters to W.W. Peet, 1913-1914 (İstanbul Arşivleri, Cilt 7, W.W. Peet'e Mektuplar, 1913-1914)*

(91) G. Korganoff, *La Participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le Front du Caucase (1914-1918)*, Paris, Massis, 1927, s. 17.

(92) Mukhitarian, s. 111-112.

(93) Ter Minassian, s. 229.

(94) Mukhitarian, s. 78. Gerçekte Osmanlıların iki sahra topu, birkaç dağ topu ve Kale'deki toplar dâhil yüzlerce yıllık "hisar topları" vardı. "On iki top var" demek Osmanlı'nın ateş gücüyle ilgili tamamen yanlış bir izlenim bırakıyor.

(95) ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-2950, D-13, F-1-44. Kale surlarında da antika toplar vardı. (Türk Genelkurmay arşivleri, yani askeri arşivdeki bilgiler, Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran ve Doç. Dr. Esat Arslan'ın Van isyanıyla ilgili yakında yayınlanacak olan kitabından alındı.)

(96) ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-2818, D-59, F-1-32; 1-33.

(97) Türk Genelkurmay Arşivleri, ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-2820, D-A 69, F-3-71. *Documents (Belgeler) III: 2005 (Türk Genelkurmay Başkanlığı Stratejik Etüdler Daire Başkanlığı, ATASE Arşivi, Documents on the Ottoman Armenians (Osmanlı Ermenileri Belgeleri)*, cilt 1-3, Ankara, 1982-6); ATASE Arşivi No. 6/4517, Kls. 5240, H-6, F 1-23; Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, Üçüncü Ordu Harekâtı*, cilt 1, s. 593.

9 Mayıs'ta Erzurum vilayetindeki Üçüncü Ordu'dan iki tabur ve bir dağ topu daha geldi.<sup>98</sup> Geç gelmişti, çünkü Ruslar yaklaşıyordu. Bunlar öncelikle batıya doğru geri çekilirken yolun güvenliğini sağladı. Van'da ayrıca bin 200 "Kürt keskin nişancı" vardı. Bunlar da sonunda firar etti. Bin 200 Kürt daha vardı ki bunlar da Van'a giden yolları kısa bir süreliğine açtı, sonra da firar etti. Savaş sırasında farklı zamanlarda Van'da ve çevresinde, firar eden Kürtler de dahil olmak üzere toplam 6.200 ila 6.500 Osmanlı askeri vardı.

Ermenilerin adam sayısı ile ilgili değerlendirmeleri tahminden öteye gitmiyordu ve yanlıştı. Bu değerlendirmelerin mantıklı hiçbir açıklaması yoktu. Türk askerleri uzun zamandır en iyi askerler olarak nam salmışlardır. Ermenilere kalsa Osmanlı askeri, elinde hiç top bulunmayan, sınırlı ikmale ve onda bir güce sahip Ermeniler tarafından püskürtülmüş ve yenilgiye uğratılmış. İşin gerçeği, Ermeniler arasında en az 15 bin potansiyel savaşçı vardı.<sup>99</sup> Diğer yandan Osmanlı verileri, sağlam ve makul bilgi niteliği taşıyordu. Ermeni raporları yayınlanmak üzere hazırlanmıştı. Osmanlı raporları, yetkililerin ve askerlerin, üstlerine gönderdiği rapor ve değerlendirmelerden oluşuyordu. İstisnasız hiçbirisi kamuoyuna açık metinler değildi. Osmanlı asker ve yetkililerinin, bazı bilinmeyen sebeplerden ötürü bilerek yalan söylemiş olabileceğine kimse inanmayacağı için bunlar, güvenilir raporlar olarak değerlendirilmesi gerekiyor.

## Osmanlı Kaynakları

Osmanlı askeri raporları ortada bir Ermeni isyanı olduğunu kesin bir şekilde ispatlıyordu. Raporlar, Osmanlıların isyancıların ağır baskısı altında olduğunu ve isyancıları yenilgiye uğratabilecek yeterli insan gücüne sahip olmadığını ortaya koyuyor. Buna en güzel örnek, Van Seyyar Jandarma Tümen Komutanı Binbaşı Kâzım'ın (Özalp) çektiği telgraflardır. İyi bir komutan olsa gerek; Binbaşı

Kâzım hislerini karıştırmadan olayları rapor ediyor ve değerlendirmelerini dile getiriyordu:

[29 Kasım 1914] *Bugün düşman Deyr'e [Dir] saldırdı. Top ve makineli silahlarla donatılmışlardı. Savunma gücümüz çok küçük ve Hoşab yönüne çekilmeye mecbur kalacağımızı düşünüyorum. Derdest edilen iki casustan öğrendiğimiz kadarıyla yakında Van'da bir ayaklanma başlayacak. Saray'daki kuvvetlerden bir müfrezeye birlikte Hoşab yönüne hareket edeceğim. Gücümüz zayıf olduğu için herhangi bir ayaklanma olduğu takdirde yoğun baskı altında kalacağız. Revandiz'den söz verilen birlikler henüz gelmedi.*<sup>100</sup>

[5 Aralık 1914] *4 bin piyade, bin süvari, iki sabra ve iki dağ topundan oluşan bir düşman kuvveti şu anda Saray civarında. Keşik birlikleri bugün Müslühan, Saray ve Erçek arasındaki Molla Hasan köyüne geldi. Dir'deki kuvvetlerden gelen iki dağ topu destekli 500 kişilik bir düşman birliği Başkale'yi işgal etti. Birliklerin kalan kısmı Dir civarında kaldı. Aşiret reisleri, Ruslara karşı yardım almadan güneye gitti. Biz ise dün Hoşab'dan gelen 2 bin kişilik bir kuvvetle şu anda Hoşab'ın kuzeyindeki Akgöl'deyiz. Diğer birlikler hala dünkü mevkielelerinde.*

*Düşman işgal ettikleri yerlerdeki balkın silahlara el koyuyor ve bu silahları Ermenilere vererek birlikler oluşturuyorlar. Düşman birlikleri arasında bazı İranlı [yani İranlı Kürtler] aşiretler de var. Kayıplarımız ve firar edenlerden dolayı askere kaydolmuş Ermenileri silabsızlandırmak zorunda olduğumuz için güçlerimiz sınırlı. Ravandiz'den yola çıkan birlikler henüz Somay'daki kuvvetlerimize katılmadı. Musul'dan gelen haberlere*

(98) ATASE Arşivi No. 4/3671, Kls. 2950, H-13, F. 1-106, H-13, F. 1-109. *Türk Harbi*, s. 592.

(99) Van kazasında 30 binden fazla Ermeni vardı. Bunlar hem şehirde kilerden hem de isyan başladığında kaçanlardan oluşuyordu. Bin rakamı, belki inanmış Taşnak savaşçıların sayısı olabilir, ancak savaşan Ermenilerin toplam sayısı kesinlikle bin değildi.

(100) ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K- 2818, D-59, F-2-54.

göre iki dağ topu Ravandiz'e geri götürülmüş.<sup>101</sup>

Kâzım'ın telgrafları durumu gizlemiyor. Nadiren görülen başarıların yanı sıra başarısızlıkları da dile getiriyor. Kâzım'ın askerleri, Çatak'taki ayaklanmayı bastırarak durumda değildi. İşin gerçeği Ermeni direnişinden dolayı bölgedeki yollardan bile geçebilecek durumda değillerdi. Komutanlarının duymaktan hoşlanacağı bilgiler vermiyordu. Bunun yerine Ermeni ayaklanmasının durumu daha da kötüleştirceğini - gitgide daha fazla bölgede isyan patlak vereceğini, daha fazla telgraf hattı ve yolun kesileceğini öngörüyordu.<sup>102</sup> Doğru ve endişe verici bilgilerdi.

Duygusal olmayan doğru bilgileri veren kaynak sadece askeriye değildi. Van Valisi Cevdet de güncel olaylara dair İstanbul'a ve Üçüncü Ordu Komutanlığı'na rapor gönderiyordu. Bunlar sterilize edilmiş propaganda amaçlı raporlar değildi, kendisinin ve yetkililerin anlayabileceği yalınlıkta gerçek açıklamalardı. Cevdet, emrindeki asker ve top sayısını tek tek sayıp daha fazlasını talep ediyordu. İsyancıların hangi telgraf hatlarını ve yolları kestğini açıklıyordu. Savaş sırasında Osmanlı'nın mecbur kaldığı hareket tarzını dolambaçsız bir şekilde anlatıyordu. Baskı altında oldukları için bazı köyler askerler tarafından tahrip ediliyordu. Hatta isyancıları barındıran bir manastır askerler tarafından yıkılmıştı.<sup>103</sup> Cevdet'in raporları, işin ehli bir komutandan beklenecek şekilde doğru değerlendirmelerdi ve duygusal olmayan açıklamalardı. Ruslar yaklaşırken ve Ermeniler zaferi kazanmak üzereyken Cevdet, düşmanlarının yaptığı kötülükler üzerinden monolog yapmıyordu veya şartların değişmesinden şikayet etmiyordu. Aksine sivilleri tahliye etme planlarından ve adamlarının kaçarken geçecekleri yollardan bahsediyordu.

Diğer Osmanlıların açıklamaları da Cevdet'inkine benziyor. Mesela Bitlis Valisi, Osmanlıların başarısız olduğu çatışmalardan bahsediyor. Güvenli ve huzurlu bölgelerin

yanı sıra savaş bölgelerini de sayıyor. Eleştirilerine duygularını karıştırmadan, savaşta yer alan Taşnak liderlerinin isimlerini veriyor. Cevdet gibi o da isyancılara karşı köylerin yakılması gibi sert tedbirlerden bahsediyor.<sup>104</sup>

Osmanlı arşiv kayıtlarında dişe dokunur insani unsurlar da yer alıyor. Bu da tarihçilerin savaşın kitleler üzerindeki etkisini değerlendirmelerini sağlıyor. Osmanlı arşiv belgelerinden en ilginç olanı, köylerdeki ihtiyaçların, alt düzey yetkililerin ve bireylerin kişisel yorumlarıyla ilgili derlemelerdir. Bu belgelerde Ermeni isyancıların, Van vilayeti ve başka yerlerdeki Müslüman köylülere yaşattığı korkulara değiniliyor.<sup>105</sup> Kısımlardan, yapılan eziyetlerden bahsettiği için bu belgeleri okumak kolay değil. Diğer belgelerde ise Ermeni çeteleri tarafından öldürülen, cinsel tacize uğrayan veya yaralanan köylülerin detaylı listesi var. Bu belgeler, Osmanlıların Ermenileri neden tehcir etmek zorunda kaldıklarını en iyi şekilde açıklıyor. Hükümet, sadece Rusya ile işbirliği yapan isyancılara topraklarını vermemek için mücadele etmiyordu, aynı zamanda kendi halkını tecavüz ve cinayetten korumaya çalışıyordu. Bunlar inanılmaz ölçüde değerli belgeler. Çünkü bireylerin çektiği sıkıntıları göstererek tarihi kişisel seviyede anlatıyor. Osmanlı hükümetinin savaşın ortasında kaynaklarını bu bilgileri toplamaya tahsis etmesi çok şaşırtıcı. Bu, Osmanlı'nın kendi tebaası için duyduğu endişeyi gösteriyor. Osmanlı'yı eleştirenler bu durumu belki de hiç takdir etmiyor.

(101) ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K- 2818, Dosya: 59, F-2-55. Belge I, 10.

(102) ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-525, D-2050, F-4.

(103) ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-2947, D-628, F-3-4. *Documents* (Belgeler) I: 22.

(104) ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-2287, D- 32/12, F-6-2, 6-3.

(105) Bu bahislerin bir kısmı T.C. Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliamın Belgeleri (1014-19) / Documents on Massacres Perpetrated by Armenians, vol. 1 (cilt 1)*, Ankara, 2001. İkinci ciltte ise sonraki kıyımlara dair belgeler yer alıyor. Bu kıyımlara dair yayınlanan başka bir kaynak ise Türk Genelkurmay Başkanlığı Stratejik Etüdler Dairesi tarafından nesredildi, *Documents on the Ottoman Armenians (Osmanlı Ermenilerine Dair Belgeler)*, cilt 1-3, Ankara, 1982-6 (İngilizce çevirileriyle) ve Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, cilt 31, sayı 81, Aralık, 1982.



Ermenilerin çektiği acıları tekrar anlatan belgeler ise günümüzdeki Ermeni grupların sözlü tarihe dayalı bilgilerinden ibaret. Bunlar ile Osmanlı arşiv belgeleri arasındaki fark, Ermeni sözlü tarihinin, olaylardan onlarca yıl sonra oluşturulmuş olmasıdır. Anlatıkları olayların çoğu gerçektir, ancak hafıza problemleri tabii ki anlatımlarını etkiliyor. Osmanlı belgeleri, olaylarla eş zamanlı oluşturuldu ve çok daha sağlam kaynaklar olma özelliği taşıyor.

Osmanlı dışındaki kaynakların dikkate değer yönlerinden biri de, - nasıl öğrenebilirlerse - Osmanlı yöneticilerinin amaçlarına nasıl yer verdikleriydi. Mukhitarian, Osmanlı'nın planının Ermeni ekonomisine zarar vermek olduğunu söylüyordu.<sup>106</sup> Osmanlıların, sadece Ermenileri şiddete teşvik etmek için Ermeni bölgelerine asker gönderdiğini ve Cevdet'in Ermeni gençlerini askere çağırma amacının onları öldürmek olduğunu "biliyordu".<sup>107</sup> *London Times* güya Enver Paşa'nın gizli savaş planından haberdardı. Gazeteye göre Enver Paşa'nın planı, Balkan Savaşları'ndaki kaybedilen bölgeleri kurtarmaktı.<sup>108</sup> Büyükelçi Morgenthau, Türk yöneticilerin, imparatorluklarındaki bütün diğer grupları imha etmeyi planladığını bildiğini açıkça itiraf ediyordu.<sup>109</sup> Peder Dr. Ussher da İstanbul'dan Van'a kadar bütün Türk yetkililerinin ne düşündüğünü biliyormuş gibi davranıyordu. Daha dikkat çekici olansa bugün bazı tarihçilerin, Osmanlı hükümetine yönelik suçlamalarını, bu tür eksik açıklamalara dayandırmalarıydı.

Hükümetin aldığı kararların sebeplerini öğrenmek istiyorsanız hükümete düşman olanların ne söylediğine bakmanıza gerek yok. Hükümetin kendi kayıtlarına bakmanız gerekir. Abraham Lincoln'un Amerikan İç Savaşı'ndaki amaçlarını öğrenmek için güneyli liderlerin Lincoln hakkındaki söylediklerine değil Amerikan arşivlerine bakarsınız. Winston Churchill'in ne planladığını ve hükümetinin ne yaptığını merak ediyorsanız Alman gazetelerine değil İngiliz arşivlerine

bakarsınız. Fransızların Cezayir'deki planlarını öğrenmenin yolu, Fransa'ya muhalif Cezayirliilerin gönderdiği mektuplara değil Fransız arşivlerine bakmaktır. Diğer kaynakların ayrı bir yeri vardır. Ama plan ve niyetleri öğrenmek istiyorsanız kaynağa - yani o planları yapanların yazdıklarına - bakarsınız. Konuya Osmanlılar açısından bakıldığında bu tür kaynaklar, İngiltere, Rusya, Fransa ve Amerika arşivlerinde, gazetelerde veya Amerikalı misyonerlerin yazışmalarında değil Osmanlı Arşivlerinde mevcuttur.

Osmanlı arşivlerinin avantajı sadece sadece diğer kaynaklar karşısındaki üstünlüğünde değil. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlılar ve Ermenilerle ilgili araştırma yapmak isteyenler için tek kaynak Osmanlı arşivleridir. Osmanlı kayıtlarının dışında Osmanlı-Ermeni tarihini birçok yönüyle ilk elden anlatan başka kaynak yoktur. Başka hiçbir kaynakta, yer değiştiren Ermenilerin menşei, nereye gittikleri ve sayılarına dair detaylı bilgi bulunmaz. Ermeni isyanının ve savaşın Müslüman sivil halka olan etkilerini de başka kayıtlarda bulamazsınız. Yapılan düzenlemeler ve tehcirin amacına dair başka hiçbir kaynakta bilgi bulunmadığı gibi bu bilgiler de başka kaynaklarda ortaya konan hayali amaçlarla çelişmektedir. Başka hiçbir kaynakta Ermeni isyanı ve tehcirle ilgili bilgiler, doğru bağlamıyla, yani I. Dünya Savaşı'ndaki askeri olaylar bağlamında ele alınmaz.

Yeterince ele alınmamış olsa da son nokta çok önemli. Çünkü Türkler ile Ermeniler arasındaki çatışmanın, sadece Dünya Savaşı bağlamında değerlendirildiğinde anlaşılması mümkün. Örnek olarak Van isyanını ele alalım. Van isyanının Osmanlı savaşı üzerindeki büyük olumsuz etkisini anlamak için önce Osmanlı asker gücü, iletişim hatları ve diğer askeri faktörlerin incelenmesi gerekir.<sup>110</sup> Van isyanının sebep olduğu felaketi

(106) Mukhitarian, s. 3.

(107) Mukhitarian, s. 4, 17-19.

(108) *Times*, 31 Ekim, s. 5.

(109) Morgenthau, s. 289-92. Osmanlı yöneticileriyle birçok görüşme yaptığını uyduran Morgenthau, bu itirafıyla ilgili böyle bir dayanak da sunmuyordu.

(110) Mukhitarian, s. 4, 17-19.

kavramak için bunların anlaşılması gerekiyor. Buna bağlı olarak Ermenilerin Osmanlı Üçüncü Ordusu'na ve İran'daki Osmanlı Yurtdışı Sefer Kuvveti'nin savaş çabasına verdiği zarar anlaşılmadan Osmanlı'nın Ermenileri sınır dışı etme gerekçesi anlaşılabilir. Ve Osmanlı ordusuyla ilgili bu tür bilgilerin bulunabileceği tek yer Osmanlı arşivleridir.<sup>111</sup>

Herhangi bir hükümet kaydının doğruluğunun göstergesi, hükümetin faaliyetlerinin olumsuz yönlerinden de bahsetmesidir. Hataları itiraf eden kayıtlar, sadece başarıları öven kayıtlardan daha doğrudur. Bu ölçütle bakıldığında Osmanlı arşiv verilerinin doğru kabul edilmesi gerekir. Osmanlı arşivleri, Osmanlı'nın başarısızlıklarını gösteren belgeleri de ihtiva ediyor. Amerikan ve İngiliz gazetelerinde, misyoner raporlarında veya Ermenilerin yazışmalarında Ermenilerin kusuralarına dair araştırma yapmak beyhudedir. İngiliz arşivlerine bakıldığında İngilizlerin, Ermenileri güvenilmez buldukları, buna rağmen Ermenilerin Müslüman sivillere yaptığı katliamlardan hiç söz etmedikleri de görülür. Halbuki Osmanlı arşivleri, Osmanlı'nın yaptığı hatalarla ve Ermenilerin tehciri sırasında işlenen suçlarla ve Ermeni kabilelerinin korunmasında yapılan yanlışlarla doludur. Söz konusu belgeler, Osmanlıların göçmenlerin güvenliğinden endişe duyduklarını gösterdiği gibi Osmanlı güvenlik kuvvetlerinin zaman zaman hata yaptıklarını da ortaya koyuyor. Aynı zamanda buna bağlı olarak Ermenilere karşı Müslümanların korunması konusundaki acizliklere de yer veriliyor.<sup>112</sup> Söz konusu arşivlerde ayrıca Osmanlı Merkez Yönetimi'nin kafasının karışık olduğu ve organize olamadığı da görülüyor. Mesela yönetim, Van Ermenilerinin sınır dışı edilmesini, uygulanması imkansız bir dönemde veriyor. Bu da durumu tam olarak kavrayamadıklarını gösteriyor.<sup>113</sup>

Amerikan, İngiliz, misyoner ve Ermeni kaynaklarındaki anlatımların aksine Osmanlı arşiv belgelerinde Osmanlı Hükümeti nüans vererek tasvir edilmiş. Hem hatalar hem de

başarıları yer verilmiş. Hem iyi hem de kötü kişiler, hem kahramanlıklar hem de kötü eylemlere yer verilmiş. Bazı yetkililer işlerinin ehli ve başarılı olarak nitelendirilirken bazıları da tam tersi nitelendirilmiş. Özellikle tehcirle ilgili arşiv kayıtlarında, savaş zamanında aksak bir yönetimden beklenen davranışlara yer verilmiş: Kafiler bir yere, sonra başka yere sevk edilmiş ve her iki yerin de yanlış adresler olduğu belirtilmiş. Bazı Ermeniler, tehcir kararından muaf tutulmuş, çünkü savaş çabasına katkıları olmuş, aynı derecede faydalı olan başka Ermeniler ise tehcire tabi tutulmuş. Bazı Ermeniler muaf tutulmuş, sonra tabi tutulmuş, sonra yine muaf tutulmuş. Bazıları yanlışlıkla sınır dışı edilmiş, sonra evlerine dönmelerine izin verilmiş. Bazıları iyi korunmuş, bazıları korunamamış. Asıl ilgi çekici olan ise Osmanlı Hükümeti'nin kimi zaman kafa karışıklığı yaşadığı ve etkisiz kaldığı. Başka bir enteresan nokta da Osmanlı arşivlerinde hükümetin Ermenilerle olan ilişkilerinin hem iyi hem kötü yönlerine dair verilerin bulunması. Bu da Osmanlı kaynaklarının güvenilirliğini göstermektedir. Diğer kaynaklardan ne kadar farklı olduğu da ortada.

Diğer kaynaklarda dolaylı anlatımlar, kimliği belirlenemeyen kaynaklar, büyük oranda önyargı ve çıkarıcı yaklaşımlar göze çarparken Osmanlı arşivlerinde isimler, veriler ve doğru bilgilendirmeler olduğu rahatlıkla görülebiliyor. Osmanlı arşivlerindeki

(111) Allen ve Paul Muratoff'un *Caucasian Battlefields (Kafkasya'daki Mubarebe Meydanları)*, Larcher'in *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale* ve Maslovski'nin *Mirovaya vojna na kavkazskom fronte* gibi I. Dünya Savaşı'na dair tarih kitaplarının hiçbirisi Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanmıyor. Bunların hiçbirisi, her ikisi de Osmanlı arşiv kaynaklarını dayanak alan Türk Genelkurmay'ının savaş tarihi ile Erickson'un *Ordered to Die (Size Ölmeyi Emrediyoruz)* adlı eserinin mükemmeliyet derecesi ve doğruluğuyla boy ölçüşemez.

(112) Mesela bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (bundan sonra BOA olarak geçecektir) Arşiv 1-131, dolap 219, çekmece 2, dosya 2287, bölüm 3, indeks 1, *Documents (Belgeler)* cilt 3, s. 97-100; BOA.DH.ŞFR, NR. 54/10; BOA.DH.ŞFR, NR. 54/162 BOA.DH.ŞFR, NR. 54/406; BOA.DH.ŞFR, NR. 55/296, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Armenians in Ottoman Documents (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler) (1915-1920)*, Ankara, 1995, s. 48-9, 57-8, 75, 97. *Armenians in Ottoman Documents*, Osmanlı yönetiminin Ermenilerle nasıl ilgilendiğine dair mükemmel örnekler sunar.

(113) BOA.DH.ŞFR, NR. 52/582, BOA.DH.ŞFR, NR. 59/93, *Armenians in Ottoman Documents (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler)*, s. 31-2.

belgelerin, propaganda amacıyla kullanılması amaçlanmayan verilerden ibaret olduğu görülüyor. Misyonerler ve diğer önyargılı kaynaklar, herhangi bir Müslümanın ölümünden neredeyse hiç bahsetmiyor. Bu kaynaklara bakılacak olsa Ermeniler hep masumdu. Osmanlı kaynakları, Ermenilere karşı işlenen suçları itiraf ederken, aynı zamanda Müslümanların öldürülmesinden ve çektiği acılardan da bahsediyordu. Osmanlı raporlarını kaleme alanlarda önyargı yoktu. Bağlı kalmayı sürdüren Ermenilerin acılarından ziyade muhalif Ermenilerin acılarına tabii ki daha az vurgu yapıyorlardı. Ancak, misyonerler ve diğer kaynakların aksine Osmanlılar her ikisini de rapor etmişlerdi.

Ermeni isyanına dair Osmanlı kayıtlarının tamamına güvenilebilir mi? Hayır. Tarihçinin bütün tarihi verileri değerlendirdiği gibi bunları da değerlendirmesi de gerekir. Binbaşı Kâzım'ın muharebe meydanından gönderdiği raporlar, Enver Paşa'nın isyancıların zihniyetine dair derin düşüncelerinden daha güvenilir. Şunu da eklemek gerekir ki Osmanlı'nın muharebe meydanı kayıtlarıyla ilgili değerlendirmelerin tutarlı olduğu ortadadır. Kimse kasıtlı bir tahrifat yapmamıştır. Köylülerin çektiği acılara dair hikayelerin bile önemli ölçüde doğru olduğu ispatlanmıştır.<sup>114</sup> Köylülerin anlattıkları, askeri ve resmi kayıtlarla tutarlılık arz ediyor. Köylülerin, Ruslardan kaçtıkları günler için verdiği tarihler, resmi kayıtlarda Rusların geldiği tarihlerle uyuyor. Köylülerin verdiği saldırgan Ermenilerin isimleri, bölgedeki Taşnak üyelerinin isimleriyle örtüşüyor.

Osmanlı arşiv kaynaklarının üstünlüklerine dair daha çok şey söylemek mümkün. Osmanlılar, arşiv malzemelerinin tercüme edilerek yayınlanması yönündeki çalışmaları savaş sırasında başlatmıştı<sup>115</sup> ve günümüzde bu faaliyet yeniden canlandırıldı.<sup>116</sup> Osmanlı belgeleri, tarihi yalanları çürütmek açısından da çok yararlı. Hatta Orel ve Yuca, adı kötüye çıkmış "Talât Paşa'nın Telgrafları" gibi sahte belgeleri çürütmek için telgraf defterlerinden faydalandılar.<sup>117</sup> Tarihin anlaşılması, tarihçinin üzerinde çalıştığı konulardaki düşünceler,

planlar ve eylemler üzerinde derin düşüncelere dalmasıyla mümkündür.

Araştırmacılar hangi kaynaklara güvenebilir? Van isyanına dair belki bir gün Rus arşivlerinden doğru veriler elde edilebilir. Almanlar o sırada Van'da değildi. Almanlar ile Avusturyalıların analizleri dışında ortada henüz ortaya çıkmış hiçbir şey yok, fakat Üçüncü Ordu ile ilgili Almanlar'da faydalı malzemeler olabilir. Bunlar elimizdeki bilgilerin sayısını arttırabilir. Ama hiçbir şey Osmanlı arşivlerindeki detaylı ve doğru raporlarla kıyaslanamaz. En iyi Ermeni kaynakları, kendi içinde bile tutarsız bilgilerle dolu. İmkansız olduğu belli olan iddialar ortaya koyuyorlar. Bunlar olaylardan yıllar sonra hazırlanmış, kendi bakış açılarının kamuoyunda algılanması için yayınlanmış bilgiler. Osmanlı arşiv kaynakları, yayın amaçlı değildi. Raporları kaleme alanların amacı üstlerini bilgilendirmekti. Görevlerinden başka amaç taşımıyorlardı. Yazdıkları raporlar ağır başlı, soğukkanlı, kendi içinde tutarlı ve akla yakındı.

Peki hangi kaynaklara güvenebiliriz? Aslında cevap çok açık. Osmanlı belgelerindeki Osmanlı tarihinin bu yönüyle ilgili yazıtları temel almaktan başka yapılacak bir şey yok. Osmanlı arşivlerindeki belgeler, tam anlamıyla, tarihçilerin tarih yazarken kullandığı türden kayıtlardır. Herhangi bir ülkenin tarihini araştıran birinci sınıf tarihçiler o ülkenin arşivlerinde çalışır. Osmanlı belgelerinin nitelikli olduğu göz önüne alındığında Osmanlı İmparatorluğu tarihçilerinin de aynı şeyi yapması gerekir. Osmanlı belgeleri, Osmanlı-Ermeni tarihini yazmak isteyenlerin güvenmesi gereken kayıtlardır.

(114) Olaylardan onlarca yıl sonra Ermenilerin veya Müslümanların anlattığı acı dolu hikâyelerinin tamamı ille de doğru sayılmaz.

(115) Ahmet Rüstem ve Kara Şemsi gibi yazarlarında çalışmalarında ve *Documents sur les Atrocités Arméno-Russes* gibi hükümet yayınlarında.

(116) Mesela yukarıda listelenen iki grup belge: Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Armenians in Ottoman Documents (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler) (1915-1920)*, Ankara, 1995, s. 48-9, 57-8, 75, 97; T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1014-19) / Documents on Massacre Perpetrated by Armenians*, cilt 2, Ankara, 2001.

(117) Şinasi Orel ve Süreyya Yuca, *The Talât Pascha Telegrams / Talât Paşa'nın Telgrafları*, Lefkoşa, Rüstem, 1986.